

ДМИТРО ЗАГУЛА

ГЕЛІОПОЛІС

Де в сивій млі холодних літ
Спинився скандинавський глетчер,
І північний, одвічний лід
Розлився як бурхлива течінь,
Де вбогий, темний троглодіт
Лякливо зустрічав свій вечір,—
Тут народився давній міт
Про дивні, незвичайні речі.
Що саме тут, на цій землі,
Де льодовець лишив чорнозем,
Такий придатний для ріллі
На ярину та буйну озим,
Де сонця промені в імлі
Не ставлять опору морозам,—
Засвітить соняшні вогні
Людини переможній розум.
Дніпра непереможній шум
І рев над ребрами граніту
Розхвилював безодню дум
І віру, працею зогріту,
У поступ і в рухливий ум
Людей сподіваного світу,
Яких догадливий дикун
Намітив десь у нетрях міту,
Де чорна ніч і сіра тьма,
В краю, що називався Герра,
Де вбогі на думки й слова
Тинялися сини Кімера,
Де сонце й променю нема,
За хибним поглядом Гомера,
Там починається нова,
Для всіх людей щаслива ера.

Дніпре! Ти що-дня мілієш,
Ти мілієш день-у-день,
І співати вже не вмієш
Переможницьких пісень.
Стар єси і старомоден,
Невеселий Бористен,
Що збагнути вже не годен,
Як потужно ми ростем.
Бористене мілководний!
Чи такі ж то голоси
Костянтин Багрянородний
Чув у давнішні часи?
Не таку співав ти славу,
Рокотавши громом вод
Молодому Святославу,
Що ходив на Цар-город!
Дніпре, Русичів Словуто!
Ви, пороги голосні!
Переспівано й забуто
Стародавні вже пісні.
Закричала над степами
Не навала дютих орд, —
То гудків, моторів ґами
Заглушили твій акорд.

Котить сонний Дніпро
віками зажурені води,
аж доки гранітні пороги
не розгойдають його.

І схаменеться старий,
прокинеться, очі підводить:
хто ж це такий, що посмів
стати мені на шляху?

А!.. Це ж ребра Карпат,
відлоги, пороги, забори,
що супроти діда старого
стали, шикуються в ряд.

Скільки вже їх не гризуть
могутні, розбурхані води,
щоб гомінкому руслу
вирівнять, вигладить путь!

Але ще й досі вони
примушують сердитись діда
так само, як було в віках
сивої старовини.

Ми допоможем тобі,
знесилений, стомлений Дніпре!
вільно покотиш у світ
хвилі глибинні свої.

Млинами крутити — не важко!
Що таке вбогий млин?
Дніпре! Ти покрути
Сотні динамо-машин!

Луки залляти — не штука!
Дніпре! Ти заливай
Ясним, соняшним світлом
Ніччю цілий наш край!

Човни гойдати — дурниця!
В них дерев'яні носи.
Через пороги до моря
Ти кораблі понеси!

Буркати камінням — дрібниця!
Ти сильним напором вод
Розбуркай на вище і краще
Наш заробітний народ!

Про давнє шуміти — набридло!
Дніпре! Ти зашуми
Про вільне і славне майбутнє,
Що зараз будуємо ми!

Проконнезійський Аристей,
Поет, священник і мандрівник,
Чимало розповів речей
Таких, до жаху неймовірних,
Про неймовірний край оцей,
Якому вже й не знайдеш рівних,
Бо з „Арімаспових“ вістей
Багато до безглуздя дивних.

А що сказав би цей дивак
Про нашу „варварську країну“;

„Країну скитів“, якби так
Прийшлося вченому Елліну
Побути на оцих степах?
Яку б смішну він скорчив міну?
Тепер чи потяг чи літак
Його злякав би до загину.

Тепер на ввесь оцей простір,
На древню Скитію імлісту
Засяє мільйоном зір
Веселих ліхтарів намисто,
Звідсіля розілле вздовж і вшир
Свою енергію вогнисту
Людини гордий архитвір —
Величне, електричне місто.

КАМІННИЙ МІРОШНИК

І. ВДАЧА

Минули, проплинули кілька років. А здалося, що віками їх треба лічити. І пройшли. Настало щось нове, не таке, як ті дні, тепер ідуть роки, як вічність. А згадувати й про їх все ж хочеться, бо ми родилися в ті роки.

Сумне, сумне було початком.

Неначе неприкаяна душа Остапова блукала самотньою в чагарниках. Хто казав, що ягоди якісь збирає він, щоб шлункові голодному хоч щось подати. А декому здалося, що Остап ума лишився після смерті Пріськи та дочки. Ходили всякі чутки про Остапа.

А голод брав своє. Що-дня вмирали слабші від 'найслабших. Їх виряджали здоровіші, рідні, а сусіди тільки слухали сухе, обридле бряжання дзвонів, слухали байдуже, як зарані жданий присуд. Вони дзвонили по покойниках, неначе кликали все, що ще могло жити, кому ще треба було жити.

Все, що можна було зробити, зроблено. Заміняно за макухи та за просо останню сорочку без латок. Тепер залишилося безкраї ці два тижні до врожаю терпляче ждати. Ждати, щоб, може, вскочивши в чергу, вмерти, аби не слухати оце стогнання щербатих дзвонів, цієї останньої розплати за байдуже вмирання з голоду.

Пріська з дівчинкою теж сиділи тоді на призьбі проти сонця й услухалися в щоденний сум голодного села. І мати, і дочка були по-своєму ще молоді. Їм вмирати було рано ще, надто рано. І мати, і дочка ще недавнечко діждалися свого батька й чоловіка Остапа з полону. Повернувся ранньою весною разом з ластівками. Якою радістю впоїв він душі дружини та дочки. Вони сім рік його чекали з Німеччини. Дочка з матерніх слів любила й жадала, як жадають діти свого батька...

Сиділи й знов чекали, доки привезе наміняного хліба, привезе хоч крихотку, щоб болі в шлунку лише на тиждень хоч занімуть, а там віжнеться свій... і... врятовано життя. Бо його так мало, воно таке цінне, його треба, ой, як треба рятувати.

Потім лягли обидві серед хати, на старій околотині з стріхи, що сусідський парубок уніс. Лягли, і не встали, доки не привіз Остап тих мрійних кривих. А все ж чекали.

Привіз. На плечах приніс. Сухий та жовтий сам. Німецький одяг, що був на ньому, як їхав, проміняв, і в самій сорочці та в кашкеті повернувся. А таки ж приніс — півтора пуда гречки та дев'ять фунтів картоплі. І це було невиміряне багатство.

Заходивсь варити картоплю „в мундерах“. Ще й не докипіла гаразд — уніс ледве живим істотам. І знав же, що треба бути обережним, що хорим з голоду не можна давати недоварену картоплю. А може так прийшлося... Ні, не йшлося. Можна б зварити юшечку, — можна б ще врятувати дорогих йому істот.

Ох, як він помилився. Яка жорстока неминучість такої нікчемної, такої маленької помилки. Зварив картоплю, неначе сам хотів, щоб цим, щоб цією допомогою розлучити себе з ними...

Обох в один день і в одній труні поховав за півтора пуда вимінняної гречки. За півтора пуда тоді й його б живого і, мабуть, ще з десятків на придачу поховали б. Така дешева робоча сила, і так багато їх ховали в той час.

Отоді й пішов Остап у чагарники, під гору. Посидів дома днів із три, поблукав по городу, ніби шукаючи когось, на попелищах риючись. Понасипала ж їх Пріська по всьому городі, без ладу, по закутках. Підійде до кучі старого, давнього вже попелу, зірве дорідну лободину, що зросла на диво спеці, та й сидить, додивляється, розгортає. Жовтий приспілий сам. Чого він там шукає? А потім зник. Побачили його в чагарниках селяни, подивилися, як блукає він там один, смутний, обірваний, і вирішили, що тронувся Остап. Ума тронувся.

Сусідський парубок ходив по глід зелений ще в ті ж густі, підгірні чагарники. Бачив, як Остап сидів під скелями, що вилізли з провалля, як обварена кістка з м'яса. Сидів і тер камінці об скелю. Ніби кремняшки обточував майстерно. А поруч, у казанку стояла недоварена ще картопля, що лишилася після смерті дружини та дочки. Підійшов до нього парубок, подивився мовчки й не привітався. Боявся, щоб не розбудити дикунське щось в Останові, щоб не розбудити його одиноких, може божевільних, мрій.

— Голодуємо здря! — промовив Остап болізним голосом, показавши очима на свою роботу. Чи то на камінці, що схожі були на картоплю в казанку, чи може на борошенці, що натерлося від них на плоскій скелі. Парубок не зрозумів. Пішов. Остап махнув безнадійно рукою, неначе й зарані знав, чому так квапився парубок його лишити як трапного. Зла посмішка, і знов таж праця, неначе покута якась.

Додому і не вертався Остап Залізний. Дзвони не переставали дзвонити, вже загальним дзвоном. Цей дзвін котився і попід гору,

ніби повідь сумна. Збирався Остап на найвищу острую і слухав оце стогнання голодного, з безсилля вмираючого люду. Слухав, вимірюючи очима широкі степи поза селом. Блідніли вже ниви з приспілим житом; золотилися живуші надії, а дзвони дзвонили. Ніби хтось справляв той „пир серед чуми“, і оце трембити бреніли останніми акордами життя.

— Чи то ж той піп умре?— запитала думка Остапова.— Чи наміняв він за не останню рясу півтора пуда гречки, щоб справити похорон? Чи почуває він, що дзвін оцей сумне, сумне говорить? Як то задзвонять дзвони по попові?..

В нерозлуці з ним були оді чорненькі дірчаті камінці й казанок з пов'ялою картоплею. Її помітно меншало, а камінців та борошенця з них прибавлялося...

Як то задзвонять дзвони по попові надміру хотілося почути Остапові в такі хвилини суму. Чомусь здавалося, що коли б ці дзвони задзвонили, то, мабуть, задзвонили б востаннє. Усяке мерещилося заклопотаному в камінцях Остапові. І потім, коли знов спускався до плескатої кручі і знов приймався енергійно шліфувати свої камінці, він забував про все. Навіть забував про невблаганне хрипіння дзвонів, і про химерне бажання дзвонів, про попів переставав думати.

Аж із першим снопом зеленкуватого жита повернувся до господи й Остап Залізний. Приніс снопа того, мабуть, на полі чужім нарваного, і виставив проти сонця дозрівати. На вікнах і на лаві понакладав своїх камінців, що з чагарника понаносив. На столі насипав якоїсь сірої порохні. Мабуть, третій камінь зібрав за весь час перебування в чагарниках. На кучах попелу порився ще та лободу, що так розполонилася на попелищі, присипав оцим камінним борошнем та поливав водою. Як святощі які. І, мов би, лиш оця робота лишилася йому втіхою після жорстокої втрати.

Придивлялися на цю роботу сусіди й кивали співчутливо головами.

— Пропає чоловік, зажурився. Оттаким розумним з Німеччини повернувся, і на тобі: лихо стряслося, і не витримав. Сказано, розумному важче пережити лихо...

Якось у першу неділю після зажинків ще зеленкуватого жита, коли, нарешті, замовк набридлий дзвін, сусіди вирішили зайти поговорити з мовчазним Остапом. Дуже він їм у око вкинувся, а власні турботи ніби полегкістю повіяні з оцим недозрілим житом. Шлунок не порожній, і голова заспокоїлася.

Гадали, що злякають його гуртом. І нарочито, по одному, по двоє в двір заходили й сідали обережненько на призьбі. Остап вминав підсушені колоски жита на ряднину й на диво всім весело привітався.

— Ну, що ж, значить, таки спаслися! першим почав таки ж Остап. Від несподіванки гуляльники розгубилися. Вони чекали застати божевільного, а перед ними справжнісінький, отой же, що знали раніш, Остап. Його виснажене обличчя не вражало тією жовтою мертвячиною, що відбивалася на кожному з рештки сусідів. Воно болізно, але грало надійним живцем, а очі розумно й тепло віталися до кожного. Це був справжній Остап.

— А ми, знаєш, Остапе Даниловичу, записали вже тебе...

— В покойники? — докінчив почату Федором Удовиченком фразу.

— Та майже в покойники... Так, ти, бач...

— Облиште, Федоре, — обережно хтось спиняв з боку. Але Остап гаразд зрозумів.

— У божевільні? — перепитав він, і, відхнувши, засміявся ледве помітною усмішкою. Ця усмішка говорила, що Остапа не здивуєш цим. Він ще тоді, як ішов у чагарники, то знав, що скажуть сусіди. Він знав своїх односелян не гірше, як сам себе. Останні сумніви в сусідів зникли. Перед ними живісінький Остап, ще ніби розумніший аніж він був до цього страшного літа. Його ж так мало бачили у вічі односеляни, як він повернувся з полону. Двоє-трое слів загальних кидали йому з-за перелазу, а так, як зараз, так уперше.

І балачки почалися. Почалися й пішли заразом, бо багато треба було чого говорити, давно неговореного. Спочатку несміливо якомсь, неначе прибираючи пристойнішої форми, а далі, як вода, полилися з загальнозмішаним лементом. І серед нього все більш, та сміліш прорізувався Остапів такий голос. А тема балачок відома: про голодовку всім хотілося по-своєму розповісти та взнати думку іншого. Звісно, за цей тяжкий час, коли без міци люд не міг над чимсь працювати, працювалося над страшною розгадкою лихоліття. І яка ж розгадка прийшла б одинокому, замкнутому в нужденне голодування селянинові. Євангелія. Воно прийшло з пророчествами, прокляттями та долею...

— Дурниці ото все — повірте мені! Ей же совісті, дурниці. Євангелія зовсім про друге говорить. Її написано не для того, щоб що-дня невдачі наші там у незрозумілих тих словах розгадувати...

— Аджеж сказано: мор і глад...

— Сказано-то воно вірно. У Євангелії це дійсно сказано, що мор і глад там кимсь і за щось посилається. Та чого ж не посилається його на Німеччину або на Америку, — заперечував Остап. — Он я був у Німеччині понад шість років. Я бачив там таких же як і в нас нужденних селян, і вони ходять молитися по церквах і, мабуть, не скажу вже достотно, а все ж, мабуть, таки читають і Євангелію, хоч зрідка, та не забуваються вони за ниву. В них

нива перш за все. Ото їх основне Євангелія. Ми кінчаємо свої обов'язки тим, що вкинемо в неї так-сяк зерно, та й роди боже. А німець до бога з такою справою не лізе. Цю справу він тільки собі, своїм рукам, довіряє. Він будує заводи, розвиває культуру, угноєє її, землю.

— Культурою?..

— Еге ж! Культурою таки, культурою угноєє. Я працював три роки на фосфатнім заводі. Що-дня там вироблялося тисячі пудів камінного угноєння, тисячі пудів, і все...

— Камінного? — Декілька голосів запитало разом, ніби вхопившись за догадку про Остапове блукання з камінцями. Остап розповів їм про свої досліди в часи загального сумування. Розповів їм про свої надії, про свої мрії.

— Я вирішив, що ми сами поклали в домовину своїх рідних. Не можна ж так віддавати на голодну смерть молоду дружину та дочку.

— Невже ж не можна господарювання хоч напівнімецького, відклавши євангелія на дні відпочинку, на гулящі дні, а може і зовсім у архів, замінивши його книжками про пекучі наші потреби, про голод...

Неначе найшло щось на Остапа. Він розряжався від довгої самотності і, заволодівши гуртом, розгортав перед ним життя, як воно є в нас, як воно є в культурних людей. Пережитий жах примушував дослухатись, про що говорить Остап, а уміле наведення фактів робило його промову живою, зрозумілою і надто бажаною. Таких розмов селяни мало коли чули. Їхній цикл розмов — це лайка за що слід і не слід, за лозину з сусідом, за півня, що перелетить найвищу лісу, за все. А це ж нова розмова. Сильна розмова. І слухалося її, мабуть, вперше на життя...

Вже аж над вечір розходилися вимучені голодовкою селяни з Остапового двору. Розходилися й усе між собою купочками докінчували цікаву розмову. Неначе запалене багаття догоряло в оцих зворушених головах. Кожна купочка мала Остапових прихильників і опонентів, задихувалися немічні, а сперечалися, вирішували...

Вирішували пропозицію Остапову, щоб тартака громадського поставити під горою та молоти камінь на угноєння виснаженої землі. Таку чудну пропозицію подав Остап. І про неї довелося говорити оцим заснаділим у нужді головам.

II. ПРИСМЕРКИ

Аж пролинуло з того часу добрих три роки. Багато за цей час втекло в Дніпрі води, багато й думок та вирішень усяких пройшло в Халайдаївських селян. Ще в жнива голодного року та під молотьбу говорив люд про те, що засушливих років зряду буде аж 16, та потроху опановувала ними більше сита думка. Треба було ове-

чата знов заводити, і корівчину, і конячку. Та й з одягом же розбазарувалися. Не до 16 тут вигаданих кимсь років голодовки. Коли ж родить земля, родить же вона як слід неначе. Навіть про рідних, що під сумний неугавний дзвін їх виряджалося на гробки,—і про них забули вже гаразд. Швидко звикається в селі.

Тільки Остап не забувався своєї вигадки. Він вірив у 16 років. І також знав, що їх може бути далеко, далеко більше. Тому ходив на збори селян і кожен раз виступав з своєю пропозицією — молоти камінь на задобрення землі, а коли нечуле громадянство почало сміятися з такої вигадки, бо обридла вже вона їм — Остап замовк. Замовк для того, щоб мовчки довести те, в чому він так переконаний. Три роки він працював на фосфоритнім заводі у німців. Тисячами пудів кидав цей завод камінне борошно на торг. І брали німці. Брали, як перець. Його не ставало. Завод вишукував каменю, потрібного для цього, бо поклади було вичерпано з поверхні. Лізли вглиб, затрачали кошти, мололи, мололи, мололи камінь, щоб родив той хліб. І він родив. Його уміли німці по двісті пудів з десятини брати...

Ще в ту ж осінь Остап посіяв сто сажень озимої пшениці на підсіві свого камінного борошна. Вибрав на своїй паї найнижчу балочку, де до цього часу майже нічого не родило, бо солончак. Засіяв. А дома в горщечках сіяв усякі культури. Назносив каміння з-під гори, неначе кавунів з баштану. Що-дня й що-вечора сидить та молотком розбиває, а потім перетирає каменем об камінь і збирає, як скряга золото, оте камінне борошно. За зиму півхатини понамелював. Ізвівся весь, неначе голодовка ще тяглася.

Бо вона таки й була в Остапа. Покійна Пріська посіяла свою пайку чужими руками. З половини все Юхим Зажеря поробив. А скільки ж його, коли всього одним-одна десятина. Привезли Остапові 17 пудів жита та два вози соломи. Оце і весь урожай. Повірити хіба його підеш? В його руках, він сам зробив, він сам одважив і привіз. Так будь вдячний хоч за це.

Сімнадцять пудів з десятини!..

— Покинь, Остапе Даниловичу, оті дурощі, бо з голоду здохнеш,—радили сусіди. Де таки видано, щоб з каміння та хліб їсти.

Остап ще сперечався на початку, не хотів здаватися заразом. А далі вже й не говорив ні з ким про це. Тільки сам собі оце замурчить під носом, поливаючи в горщечках свої висадки, замурчить, неначе переконує себе.

Надійшла весна. Жито в Остапа вийшло все. Їсти знов нічого. На полі не бачив, як росла озимина, а в горщечках пшениця та жито росли хоч і зелено, та все ж невесело, не цвіли й пропали.

— З холоду, з темряви—вирішував Остап. А на солончаку те ж саме...

Сніг уже розтав зовсім, люди виїхали сіяти ярину. Думав і Остап засіяти рештку землі, та нічим же. Пішов знов до Юхима, свого половинника, щоб той йому посіяв. Було це якось у неділю, після теплого Олексія. Виснажений Остап у драному одязі пішов вулицею і чув як сміялися гуляльники з нього.

— Камінний мірошник!..

— Ха-ха-ха!..

Ніби сама собою сміючись говорила вулиця. Небагато крові було в Остапа, та й та вся у голову йому вдарила. Чому вони сміються? — озирнувся й душі не бачив, щоб дивилася на нього. Вони зле кепкують, а Остапові з цього неначе ножем тупим хтось різав його без усякої провини.

У Юхима був обід з гостями. На покуті сидів дебелинький з чорною густою косою батюшка, неначе з гривною дорідного лева. Він сидів самовпевнено й важко. Поруч вместилася Дев'ятчина вдова Уляна, розчервоніла з самогону, а очі неначе оце тільки ополіскані петрівчаною росою. Сиділи поза столом і родичі Юхимові з Столипінських хуторів. По дягані всі у святчаний одяг, а молодіжці новим вирізуванням та пошиванками, як на виставці, висвічували. Тільки в Уляни Дев'ятчихи ради посту червоні квітки та жовтогарячі поворозки на новім очіпку. А з-під очіпка прорізувався, як личкований крам, ще дівоцький проділь у косах.

Остап ще з дверей хотів повертати й тікати. Він забувся, що є на світі якісь розкоші й не гадав побачити за рік після голодування таких блискучих, безпечних людей. Йому здавалося, що всі, отак, як він, працюють над чимсь уперто і ледве-ледве вдовольняють своє зголоділе тіло.

Господар Юхим Уласович спинив Остапа. Як не як, а все ж учена людина. В Німеччині п'ять років жив, говорить по їхньому, з учителями про щось видимо спільне ніколи говорить.

— Чого це ви, Остапе, заходьте! Хіба ми, хай бог милує, як? Заходьте та... Може ж і не обідали досі... Варить же в вас нема кому. Заходьте!.. — Брав Остапа за порваний рукав і втяг у хату.

— Оце, не сподівався заважати. Не знав, пробачте... По ділу я до вас. Юхиме Власовичу...

— Після, після про діло! Все в вас діло. І в празники, коли з людьми душу одвести, ви... Мабуть, про камінце борошно?..

Гості зареготалися нестримано. Навіть піп неначе картопля та закипала у порожній бочці, тихо й упевнено засміявся собі в уста.

Отак раптом. Мелькнуло було в Остапа вилаятись. Вилаятись, щоб душу одвести й піти геть. Чого він прийшов до них? Він не знав, що йому, обірваному, до них ходити в свято небезпечно. Але стримався. Піп йому в око кинувся: чому в ін сміється? Невже ж таки так смішно?

— І вам, батюшко, чудно?

— А мені б чого? Це діло людське — сміх. А я ж людина, — і здається підшукував якогось влучнішого дотепу до самого себе, щоб сміх отой на всіх перекинути.

— Дивно! Дуже дивно... — дивився Остап прикро на спітнілий, нестомлений вид попа. Він був дужий, молодий. І згадалися торішні дзвони. Як сьогодні пам'ятає. Він сидить на найвищій острівці. Поруч казанок з п'ятьма картоплинами, камінці та борошенце, а по низу, як повідь сумна, — дзвони. Безугавні брязкучі дзвони...

— Як то задзвонять дзвони по попові — вертілося в голові тодішнє.

— Чому ж дивно? Справді, ви зробилися камінним мірошником з якоїсь химерної вигадки. Ви розумієте й сами, що це не тільки мені смішно, а, мабуть, і вам.

— Мені не смішно! Та й ви, гадаю, знаєте й не смішний бік цієї справи. Ви ж, коли не помиляюсь, людина вчена. Мабуть, знаєте, що наука про це каже, книжки...

— Книжки? — перепитав піп, якось особливо поважно, неначе Остап нагадуванням про них забруднив їх священний зміст. — В книжках говориться: „Кто із вас просящему у вас хлеба подаст камень...“ Ось, що говорять книжки! Камінь не хліб! А ви ж хочете голодному каменя подати. То хіба це для людини не сміх? А тим більш для мене.

Остап окинув оком ситий стіл з пляшками. Перебіг по веселих аж насмішкуватих гостях і знов перевів очі на попа.

„... Як задзвонять дзвони...“, мішалось зі злістю в голові.

— Дійсно, сюди ще каменю не стає подати, — і не доказав. Закрутилася малокровна голова.

— Він божевільний!.. — пояснив піп здивованим гостям, коли Остап, ухопившись за край стола, замовк на півслові, і лиш якесь сичання виривалося з вуст. Разів скільки він спробував побачити щось кругом себе, та його посоловічі, ніби скляні очі, нічого не бачили. Не бачили вони людей. Якась потвора миготіла, а людей...

Юхим узяв об руку Остапа й вивів надвір. Свіже повітря вплинуло на нього краще, він міцніше став на ноги. Оглянувся на Юхима, хотів подякувати, бо таки за таку ласку, за свіже повітря, він йому широко був вдячний. Але, коли забачив слиняву, п'яну посмішку, неначе на губах завмерло:

— Камінний мірошник.

Мовчки рушив із двору. Тут йому робити більш нічого.

Отак кортіло Остапові побачити людину. Таки справжню людину, щоб з нею поговорити, порадитись, вилити їй свої печалі, почути слово співчуття, допомоги. Бодай співчуття в такий скрутний задля Остапа час. Він один нудьгував із своїми мріями, кохався

в своїх камінцях, і зневіра холодною гадючкою вкрадалася ніколи й до нього в душу.

Вже скільки день Остап збирав у себе на полицях цвілі сукхарі — недоїдки. Перевірив востаннє картоплю, що з осені виміняв за кучку полови.

— Скудно скрізь. Зовсім скудно. Живеш, неначе на виселенні... І хіба живеш?.. А живуть же.

І знов звертався до своїх харчових спроможностей, бодай на сьогодні. А в голові вертілися вчитані десь слова, ніби гірка втіха.

— Скудоуміє, скудоуміє!

Якось зустрів біля свого двору Василюго комсомольця Терешка. Стрінув і здивувався; чому вже другий рік живе він у Халайдаївці й не подікався комсомолом? Це ж, здається, єдина організація в селі, з якою можна поговорити. Правда, про комсомол в селі не багато чути. Та все ж він є. Не дарма ж усі господарі з огидою про нього згадують. Значить, вони почувають, що він є. А про нього, про Остапа, хіба краще говорять ті ж хазяї? Тільки божевільним взивають, а комсомол просто лають, аж слина бризкається. Та це все їдно.

— Добрий день, Терешку! Парубкуємо?

— А таке, здрастуйте! Раз парубкувати. Ваше діло краще — ви вдруге парубкуєте, більше смаку доберете... Що поробляємо? „Як старує“, — подумав Остап.

— Так собі... Зідхаємо по троху. Думалося, куди б оце на заробітки вивратись. Усі ж їдуть...

Терешко поглянув крізь ворітницю на Остапів двір, де з-під талого снігу виглядали купки каміння.

— Чули ми, що ви щось з цього каменю робите, та все не вдосконалюєтесь.

— З ким ви чули?

— Та в комсомолі...

— В комсомолі? — перепитав не то здивовано, не то підозріло. Він боявся навіть думки про образу:

„І там уже сміялися, тріпали чийогось дотепа „Камінний мірошник“.

— Еге ж! Приїздив до нас інструктор по колективізації, дещо говорив про фосфорити. І ми згадали потім...

— Ага... Та ото ж роблю. Доробився, що на вулицю хоч не виходь. (Раптом якась сила з грудей у Остапа наперла й вимагала виложити все цьому юнакові. Він не сміється, говорить). Камінним мірошником прозвали. А я ж так гадаю, що й для них же. Пропонував колись, доки була голодовка. Дехто згоджувався, а тепер... з голоду, мабуть, скоро доведеться.

— П'яно, як так! А ви б зайшли, коли час матимете, в комсомол. Не цурайтеся. Доповідь би нам зробили...

— Доповідь, гаразд... Та я, бачте, зараз голодую...

Терешко стис також серйозно плечима, і ніби трохи винувато промимрив: — Це вже справа инша... не наша... Може в Каведе або... — І раптом запитав: Ви в комнезамі лічитеся?

— Ні, не лічусь!

— Е, так це ж зовсім не годиться... А говорите — голодую! Ви ж не член, не комнезам, а голодуєте. Чого це так? Так, дійсно, самотнім можна й пропасти. Голодую. Звісно голодуєте! Гаразд, що я здибався...

Терешко ще раз подивився на каміння й неначе Остапа не стало поруч.

— Фосфорити, суперфосфат... — Про себе мимрив Терешко І коли збоку сухо кашлянув по-весняному Остап, він аж струснувся з несподіванки.

— Заходьте коли-небудь Остапе Даниловичу! Потолкуємо. Тільки, знаєте, воно... Суперфосфат, то він суперфосфат... та не задля наших земель. Це на солончаки. — І трошки спинившись на якійсь думці, неначе щось вирішив, подав руку прощаючись.

ІІІ. ПОДІЯ

Над вечір, ледве живий, повертався Остап з Каведе. Цілісінький битий день простирчав у прогрітій, накуреній хаті. З ранку до вечора там товпився люд, і чомусь безугавно лаявся. Оде заходить у хату і замість здрастуйте ще з порога, та так, щоб пере-кричати галас хатній:

— Підіть ви під три чорти! Гнатові так і на посів, і на га-лушки, а мені... Хіба він член більший, або дочку заміж...

— Чого ви галасуєте? Ви ж на Одарку півтора пуда брали й грішми ж...

— На Одарку, так раз, а не двічі!

А в той же час розкриваються знов неначе од вітру двері, і двоє людей застрягли в них з клунком у руках. Скільки невими-ряної злости змішалось з турботами в цих обличчях. Яку ціну вони надають отому актові — хто швидше вскочить і закричить:

— Що це, по закону так! По долівці розсиплю, а не дам! У нього й корова з телям...

І Остап пішов. Говорив трохи з головою про свої потреби. Натякав, що голодує. Кажуть, треба записатися в члени.

— Ну і запишіть.

— Збори будуть на тім тижні. Подайте заяву, і, звичайно, вас на зборах безумовно запишемо...

На воротах у себе сплюнув. Не розумів Остап таких порядків. Йому сьогодні їсти нічого, а їм заяви подавай.

А їсти таки ж нічого. Хоч і в двір не йди.

Які обрії широкі малювалося, коли Остап з Німеччини в свою Халайдаївку повертався. Він повний сил тоді повертався. Знав, що в скелях по підгорою, то щастя села, добробут країни. Він звик поважати цей камінь і дико, незрозуміло пропадати з голоду, маючи під боком оце золото. А він же пропадає, терпить глузування.

„... Заходьте коли-небудь...“

Проподає з голоду, бо вірить у камінь.

Знесилений пішов вулицею. Йому здавалося, що він біля своїх воріт, що він стоїть і мріє, розгадує. Аж ноги йшли, бо встояти він уже не міг. Лишалось лягати або йти вперед, чи просто рухатися. Сили в ньому було багато десь прихованої, та вона ослабла, зголоділа. Тепер її тільки й стало б, щоб здавити в жменях чиєсь горло. Здавити так, щоб воно не захотіло їсти, щоб голодувало, як і він.

Огак із мрій злоба переробляється. Отак злочинці родяться.

І раптом спинився біля попових воріт. Спинився просто, не подумавши. А глянув — ворота й хоч сп'янілою з голоду головою, а все ж зрозумів, чия це брама.

— Зайду! — Мерещилося, неначе з похмілля. — Зайду і попрошу в нього. Що він скаже. Побачимо, чи не камінь подасть він, „егда попросят“ у нього хліба. Він же святитель... Побачимо.

Навіть озирнувся навкруги перед хвірткою. Пастухи скотину з пашні проганяли, посміхалися, минаючи обірваного Остапа. День догоряв, спокійно стухаючи. Надходив вечір, а з ним ішла самота ночі. І в істоті Остаповій тривожні якісь нервові почуття викликалися цією ніччю, навіть згадкою про неї. Що це було, Остап не знав, але нервувався і нервуючись переступив порога отця Левонтія.

Може, якась виразочка з того часу, як піп так грубо образив його найкращі мрії.

— Дома батюшка? — запитав він Катерину, попову наймичку.

В ту ж хвилину з дверей виринула остаркувата, нечепурна гопадя. Вона більш схожа була на стару черкаську перекупку курей та крашанок, аніж на дружину такого дорідного і навіть непоганого молодого ще попа.

— Вам для чого отець Левонтій? Він зараз не може...

— Я маю з ним поговорити. У мене ні до чого кликати отця. Я тут, у вас... — пояснив Остап матушці.

— А-а-а! Зараз скажу. У нього люди.

А коли зачинилися двері за матушкою, Катерина розігнулася від щидлки і, виполіскуючи дійницю, промовила:

— Ще з дня сидять — Юхим та якийсь із хуторів. Аж обридли. Три рази самовара наставляла.

Остап ненароком звернув увагу на стрункий стан одієї дівчини. Старе жіноче пальто з облізлого плису висіло на цьому

стані, неначе на посміх почепле. З-під нього виривалася молодість гнучка, пашило нестрачене життя. І коли Катерина знов нахилилася над дійницею, Остап мимоволі відвів очі на стару, засижену мухами картину й голосно прочитав: „Битва под Ляояном“. А в очах розхристувалася плоскинна пазуха й замість „Ляояна“ на картині ніби трипотала дівочька молодість...

Третій рік минає, коли востаннє думки Остапові займалися й такими, природніми для його 30 літ, речами. Третій рік минає, коли жінка мішалася між суперфосфат і вабила не менше аніж він. Але ж тоді він був повний сил, життя, а тепер виснажений, осміяний, заріслий бородою...

Погладив інстинктивно свою бороду рукою, неначе в ній, в оцій бороді, сидів якийсь лукавий дух і зараз не давав розпростертися молодому ще почуттю...

— А-а-а, Остап Данилович, здрастуйте! Спасибі, що не цураєтесь...

— Здрастуйте, отець Левонтій! Даруйте мені, я заважаю вашій праці. В мене до вас...

— Зробіть ласку! Що це ви! Я дуже радий, що ви завітали. Ви ж у нас... А ніколи, ні разу не буваєте. Що ви, що ви! І коли потрібна моя допомога...

— Атож...

Від несподіванки Остапа лишили оті гарячі настрої і нервова напруженість, що тримала його на ногах.

— Катюша, дай Остапові Даниловичу шклянку чаю з молоком.

— Та спасибі... Не... слід турбуватись... Я тільки хотів позичити...

— На жаль, грошей багато нема. Але скільки...

Остап спромігся, перебити таку невичерпну, головне, несподівану благодійність:

— Ні, ні, дякую! Мені б хліба. Голодую...

— Так чого ж ви раніш! Ах, такий жаль. Голодує чоловік, і ні слова. Та ще й який чоловік! Я от зараз — і зник за дверима.

Остапа неначе приголомшило неможливою звісткою. Хіба ж цього чекав він, хіба ж на це сподівався, озираючись біля попової хвіртки. Йому мерещилося, що отут, що отепер він скаже попові й те, чого не поспів, а може не зміг сказати у Юхима. І знов зробилося йому від несподіванки не по собі. Він сперся рукою об лаву, а другою протирав спітнілого лоба неначе чуб його заважав, у вічі ліз. А його мозок працював, як ніколи. „Чому й справді він раніше не звернувся до отця Левонтія? Чому не здумав він, що може ж піп буває инколи, хоч инколи, людиною?“ — вертілося запитання. А йому наперекір, як уражена совість, далеким дзвоном щербато відповідала: „Як то задзвонять дзвони по попу...“ Таке

верзеться в змучених головах. Важко запевнити їм віру у попа. Якись особливі причини можуть зробити й попів щедрими. Бо піп — на те він піп, щоб тільки брати, що дають, жебрачити й не по сезону. Але, щоб бути благодійним...

Таке й на здорову голову зробить змішаний вплив.

— Та й одвезеш, Катерино, впоравшись, — почувся голос попа за дверима. У слід йому щось засичало, шарпнулося у бік, а потім двері розчинилися.

— Так я ж уже попоралася надворі, а в хаті, здається, все... — Уже в дверях відповіла Катерина. В руках несла шклянку чаю з молоком та на тарілці добірну закуску. Вона була вже роздягнена з облізлого староміщанського пальта й замість гуглястих, як генеральські полети, рукавів, неначе бризки в вічі замайоріли вишиті вуставки.

„До гостей, значить, в облізлім пальті ходити не можна“.

Товстий червоний пояс із китицями справляв урочистість молодости. І здалося Остапові, що навіть піп ще більше розчервонівся, а очі маслом заблищали. Неначе свіжість Катеринина відбилася як у чистому ставку, в отім откоханім виду.

— Перепрошаю! В мене люди... Ви більш... (мабуть хтів сказати: нічого до мене не маєте? Але знов якимось обкрутнувся, на Катерину скося глянув). Пр-бачте!..

— О, ні, спасибі, спасибі й на цім...

— Не варто. Будь ласка. Дівчина вам одвезе... По всяк час заходьте. У нас з вами знайдуться цікаві балачки... — І на прощання подав Остапові руку. Це була мужня, хоі трохи й глевкувата, рука. Вона стисла суху Остапову руку так, що аж пальці злиплися. І аж в отім стисненні руки Остап на мить узднів ніби якусь плановість, вирішеність. Це тиснення неначе єхидно говорило: „Знаємо, що робимо. Ви нам ще пригодитесь“.

Зогрітий чаєм, підготований Остап їхав, поруч з Катериною сидючи. Вже зовсім поночіло, коли вони виїхали з двору. Ідучи селом, Остап цікавився, як у чорних вікнах ще сірої хати загорялося світло, і тоді раптом чорніла хата, а проти світла вешталися неповдягані люди. Їхав і мовчки слідкував, як починала жити ніч у хатах. Його ж бо настрої тепер такі, як оця ніч. Їм світла треба. Їх треба освітити по-своєму, по Остаповому. Їхав, мовчав, аж поки не вимовчала Катерина:

— Ви каміння мелете, Остапе Даниловичу?

— Мелю, а що? — не подумавши відповів Остап, одірваний так несподівано від лагідного споглядання, від філософського розгадування ночі. Розгадування, як стелиться ніч, бо так слалися теперішні нагодовані хоч трохи Остапові думки.

— Так, питаю. Говорять про вас...

— Говорять? Де говорять?

— На селі. Сміються навіть, а дехто дивується... І батюшка сьогодні он з людьми... — Спихватилася, примовкла...

— Що батюшка? Хіба теж говорить? Сміється...

— Е, ні! Вони сьогодні говорили з хуторянами, що це розумна річ, тільки... тільки...

Коняка раптом чогось скочила в бік, і Катерина тільки ікнула щось незрозуміле. У темряві, на перелазі з'явилася якась істота. Ступила на стовпчика і, як вітер, промайнула супроти воза. Промайнула, як манія, тільки коняку сполохала.

— Уляна Дев'ятчиха побігла вже... Потаскуха...

— Як побігла, до кого?

— До кого ж. Хіба я знаю. Люди кажуть, або... І сама бачила... до нашого батюшки...

— Он який він у вас!.. Так про що вони, пак, говорили?

Катерина ніби не чула запитання, бо в неї якісь свої думки вродилися. Аж трохи згодом, продовжуючи попередню свою розмову, додала:

— Гріх один, хоч кидай службу. Жирний, як бугай, а попадає... Сором, та й тільки. Казиться що-дня, а вона, як муха, на струпа...

— А тебе ото і не чіпає?.. — Це запитання Остап подав, зовсім не про це думаючи. Якась нова, ще нечувана в ньому сила штовхнула його годати це.

— Де там не чіпає? В кожному закуточку боюся. Щипається, як парубок. Так я йому і піддалася. А вночі засуваюся та защипками... Паскудство одно...

Остапові згадалося характерне сичання за дверима, коли Катерина виносила йому чай. Тепер він зрозумів, що там коїлося. Та цікавість, що говорив про нього піп з хуторянами не давала йому покою. Запитати б знов Катерину, але ж розумів він гаразд і те, що коли спихватиться вона — не скаже.

— Та й записалися ви в члени, — несподівано запитала Катерина.

Остап не зразу второпав, у які це члени він записався.

— У які члени, хто це тобі казав?

— Я чула, як отець Левонтій говорили з Юхимом про це. Вони радилися посилати вам борошно. Юхим обіцяв усе батюшці сповна повернути. Вони знали, що вам у Каведі й там ще десь відмовлено.

У Остапа щось плуталося в голові. Він ніяк не міг дібрати такої широти, особливо в Юхима. А Катерина в темряві, не помічаючи, як мінився Остап від думок, говорила, аби не їхати мовчки:

— Це треба не пропустити, кажуть батьюшка. Йому комітетчики не дали, то мусимо дати ми. Він не дурний, каже. Доки не йшов до них, то, може, лишився б мірошником. А тепер...

— А тепер що?..

— Та в комсомолі ж ухвалу якусь роблять, щоб молебні на врожай не наймати. Ну, батьюшка з Юхимом і вирішили, що це негарно. Хотять, щоб ви відмовилися від камінного борошна, бо то гріх, чи що. І людей спокушаєте...

— Он як! — тільки й промовив Остап, коли кінь уперся в ворота й став. Закляклі каблучки не корилися знервованим рукам Остаповим. Йому вперше натрапилися такі запитання, яких до цього він не зустрічав. Чому попові так вадить його камінне борошно? Остап не думав до цього часу, що комсомол з його ухвалами чимсь шкодить попові жить. Може, і Юхимові теж...

Знесли мішок з борошном, одну добру білу паляницю та шматок сала завернений у торішній капустяний листок. Це радувало й обнадєжувало Остапа. Дарма, що все це від попа. Коли голодуєш, то, мабуть, і від самого сатани, як плату, за все найгидше, не розбираючи, взяв би. Хоч, може, попоївши й схаменувся б, а в кого сили хватило б, то й повернути рештки — про це Остап не думав...

— Я візьму у вас хоч камінець, щоб не боятись їхати самій, — гукнула з темряви Катерина.

Остап провів її до воріт, зачинив їх, і довго-довго слухав, як лунав металевий стукіт коліс. Щось робилося в Остапові незрозуміле. Та ж, голова, що скільки день про хліб та фосфорити тільки думала, тепер боліла від переплутаного рою інших думок. Тут і лайка в Каведе, і комсомол, і піп сплилися в якійсь чехарді з молебними та Уляною Дев'ятчихою. Для хорої голови такий набір найрізноманітнішого краму робив важке вражіння. А над усім, як сонце над сирими туманами, сходила й тремтячим бажанням душу стривожену гріла молода наймичка Катерина...

Село проснулося, як від електричної іскри. Неначе кожен ще з вечора знав, що це станеться. Це не передчуття було, а звістка така швидка... І схоплювався ледве світ, і забувався, що за день настав. Невірилося. Тягло на вулицю, щоб знати, знати першому й спізнілому сусідові сповістити...

Село, як у лихоманці, затряслося на всякі лади. Було всього, а це уперше.

Попа забито!

Хіба село не зазнало гучніших подій? Хіба не ятрилися нерви щоденним чеканням переворотів? А в гомоні кулеметів хіба не вчувалася страшна та ждана правда! Така безперечна, як смерть,

і така хвилююча, як запільня таємниця. Хіба село не тремтіло з болями відшукуючи кісток близьких своїх на стухлім попелищі? Чи в рік голодних перемог і жахів стигло від неспокою серце, від недозареного й на смак ніякого людського м'яса...

А тут попа, одного тільки попа забито.

І звістка ця із двору в двір, із уст в уста, як чума, захоплювала недоспаний розум. Як чума, слалася по зачерствілих почуттях.

— Чи правда ж то?... Що чути?

— Своїми очима бачила...

— У клуні прикритий біля воза.

— Об соху сорочку розірвав... Така нова...

— І, господи, моя матінко! Та й хто, не чути...

— Міліція ще оце приїхала... Сказали — все село...

— А таке... Найдуть. Тра найти...

А двір попів і вулиця, і майдан, що біля церкви, збирали народ. Починало густо, як страшний суд. Збиралися, щоб винного найти.

Отця Левонтія забито!

Юхим Зажеря привіз з району міліцію. Сам блідий — певно, з ляку а може ніч не спав. Хазяйські голови і з вечора працюють і ніч, замість сна, на користь тому господарству енергію свою витрачають... Слідчий на самокаті проскочив крізь юрбу. Машина двоколеска стукотіла, ніби грізний суддя прокляттям плямував убивцю.

Ще тісніш зімкнувся люд до брами. Неначе щастя в цім дворі непокоїно ховалося, а мир його шукав, ждав. Він певен був, що дістанеться до нього.

Аж ось, як откровеніє, подав хтось звістку з двору. Її перехоплювали на літу, кидали в гурт з докором. Ніхто не встиг аналізувати, що це. Кожен задалегідь готовий був ухопитися за те, що подадуть, і подати сусідові, як проціжену перевірену правду.

— Остап!...

— Камінний мірошник.

— З наймичкою, з Катериною...

— Учора їхали... Отакі... Зниюхалися і вже...

— Остапів камінь... Каменем по скроні...

— А чому ж у клуні? — лізло десь зісподу обережне. Сичала злість перехована в розверстці та в розкулачці. Тепер амнестія всьому, що є найзлішого в людині, і воно лилося тут, в юрбі, неначе спліснявілі скарги. Бо є привід до цього, причина.

Попа вбито...

Юхим не розпрягав коней. Незабаром двоє міліціонерів вискочили з клуні, сіли на воза й пропхалися між людом. А люд плів плавом по вулицях.

— За Остапом... — пролунало вмить.

А разом із сонцем, уперше вдарив дзвін по попові. Припавший пилом він стріпонувся і ніби радість слав у далі. Це дзвін не той хриплий та сумний, що вмерлих з голоду у землю виряджав. Ні, одлитий він для радостей, хоч незрозумілих. І той ливар, що голос йому давав, неначе заляв, щоб дзвін цей, хоч раз, а таки ударив би по-радісному, по-новому. Це дзвін великодний. Уже з півдня роки висів та пилом припадав. Тепер неначе проснувся, відчув потребу востаннє продзвонити, радісно, по-святковому, злитися з життям, щоб жити. Навіть метал про життя немов би мріяв. Щоб жити, не висіти засидженому горобцями. Щоб службу не голосом своїм, а металом на щастя тій юрбі нести. Машиною крутитися шалено, щоб вік не в пилу кохався, а нісся б уперед...

Бав-ав-ав-у!... Бав-ав-ав!...

Остап крізь міцний ранковий сон почув, як заколихалася тиша від дзвону. Давно такого дзвону він не чув. Так зарані, і такий урочистий, розмірний темп. Хотілося лежачи розгадати його і, коли б тепер Остапові згадалася остроха і щербатий дзвін, сумний, як повідь, він би в ту ж мить розгадав би його. І, може, почув би давнє те задоволення, діставши, врешті, відповідь на прокляте гнітюче запитання:

„Як задзвонять дзвони по попу“.

Чи уві сні почув, чи вже прокинувся, коли в хату ввійшли люди.

„Забувсь засунути двері з радощів та мрій...“ — прокотилося з просоння в думці. Підвівся та напружував волю, щоб зрозуміти, хто ж і за чим. Здавив очі, і коли розплющив, то біля нього вже стояв Юхим Зажеря. З такого сну, з такими думками, а тут раптом така антипатична істота. Почуття огиди вдарило Остапові в голову, і він таки не втримався. Вчорашні Катеринині слова нагадали йому про ролю Юхимову.

— За душею прийшов, крамарю поганий. Ну вже ж, доберуся я й до тебе... Насміхатись... Продавати.

— Схаменіться, Остапе. (В цих словах така ядовита усмішка почувалася). Вас арештувати прийшли. — І показав діловито та не в міру ввічливо на міліціонерів.

— Ви, мабуть, і роздягтися не встигли: у чобітках і на покій...

Міліціонер запропонував скоренько вставати з ліжка і йти, бо там слідчий жде.

Покірно встаючи з полу, Остап силкувався зрозуміти, про що говорить йому колишній половинник, чого йому треба тепер. А тут ще й дзвін. Надіваючи німецького кашкета, що єдиний лишився як згадка про пережите, він звернув увагу на свою правдицю. На ній засохлі очевидні сліди крові.

— І помить не встиг... — огидно прошепотів нестриманий Юхим.

— Забувся... Пізно при каганці. — Остап озирнувся, не зрозумівши Юхима і ніби запрошуючи в свідки каганець на столі й стару вищерблену бритву. — Бритва тупа, вскрібнувся...

Глянув на міліціонерів, коли вже був одягнений, і люб'язно так запитав, ідучи поперед них:

— А за що ж це, я нічого не розумію.

— Та за попа ж. (В цю мить ударив дзвін).

— За попа? Як за попа?

— А, що там мудрувати, Остапе. Вбив, так кажи за що...

Остап спинився в дверях, ніби робив стійку, щоб рванути на втечу або так запитати Юхима, щоб той, кваплючись, зрозуміліше розповів у чім справа. Поголений він ніби за ніч поповнішав, а хвилювання наляляли щоки природніми фарбами. „Іш прирядився як“, — вкинулося у вічі Юхимові. А в голос:

— Держіть його!

За руки вивели слабого ще Остапа. На воза першим посадили. До двору вже збиралася дівтора сусідська та жінки. Цікаво було знати — що ж говорить тепер Остап. Бо про те, що вбив це він — це ж так ясно. Усе село разом з отим великодним дзвоном гуде про це. Кивали головами, виряджаючи воза з арештантом. А там розлягався насмішкувато врочистий дзвін. І це робило загальний сум ще більшим, ніж той факт, що Остапа арештантом везли по вулиці.

І вже аж біля церкви, де з юрби кричали:

— Вбивця! Камінний мірошник! На попа поважився!

Остап зрозумів усе, і байдуже прослідував за отим „Бав-ав-ав-у!.. Бав-ав-ав!..“ Якась далека, незрозуміла радість підказала: „Аж ось як дзвонять дзвони по попу“. Така раптова подія на найздоровіший мозок може вплинути, щоб виникли й божевільні думки.

IV. СІРІЛО

До зелених свят тяглося слідство.

Остапа та Катерину водили по камерах та судових дільницях. Возили з ними й вещественного доказу — чорний дірчатий камінь, що Катерина взяла в Остапа з кучі. Остап не крився, що камінь то його. Не крилася й Катерина, що взяла його в Остапа. Боялася, то й узяла. Та ж попа вбивав хтось інший. Комусь нужніший був він на той час. І Остап, і Катерина заперечували свою участь, відмовлялися визнати якусь провину за собою. І їх вважали за свідомих злочинців. Щоб не змовилися, поділили по камерах, не зводили ніколи і все ж, вони в одно говорили.

А в селі своє слідство, по-своєму робилося. Село гомоніло після похорон свого попа. На цвинтарі молодіці додивилися, що Дев'ятчиха за людьми сльози витерала нишком, якось озиралася розгубленими очима Молодиці й крізь землю бачать. І Улянин сум кожна по-своєму розуміла. Знають люди, що в вечір той вона з людьми в попа вечеряла. І про те знає, що на вечері цій випили як слід:

— Що бог послав, — як іронія зла напрошувалося в кожній думці. Уляна з матушкою трохи посварилися. І на Катерину удова, ніби господиня, накричала:

— Не смій манити батюшку. зеленкувата ще...

Хоч судді про це й не знають, так мир довідався для себе. Для себе, щоб говорити, про що вже ці люди говорили, на вулиці в свято сидячи. І точаться тихенько балачки. Про Остапа з Катериною якось тоді ще позабували, а от Дев'ятчиха, Дев'ятчиха чому тоді сльозу пустила на похоронах. Чому вона, вдова, очипок новіший завжди носила, ніж вони.

І раптом на третій день зелених свят нова подія в Халайдаївці. Приїхало два автомобілі до сільради. Якіхсь дюдей понавозили з портфелями. Обновилися думки, посвіжішали балачки.

— Слідувателі! Одкопуватимуть! Суд! — Догадувалися селяни.

В сільраді швидко обернулися і, прихвативши Терешка — комсомольця, — зникли вздовж села.

— Поїхали Остапове дворище обслідувати, — пояснили в натовпі з сільради.

Остапова хата стояла з забитими вікнами й дверима. Дошками сусідський парубок забив, а Катеринин батько наглядав за двором.

Нешастя доччине наблизило й до Остапа. Три купки каменю серед города рясно лободою заросли.

Приїхали з Терешком люди з портфелями, неначе месники. Розкидали, розрили по дворі каміння, набрали що-найкращих із собою, одбили дошки у хаті, ввійшли. Порохні, що вже зляглася у хатині, в торби набрали. На столі ще й досі бритва пощерблена, іржава лежала та декілька обривків папірця з пакунків. І на них застиглий, запилений слід крові.

— Ба й справді він голився у ту ніч...

— Можливо й дійсно кров своя то на руді була. Коли б аналізу було завчасу... — Бідкалися оці блискуче повдягнені люди.

— А фосфорити безсумнівні й якість перевищує жданки. Він безперечно знається гаразд на цій справі. Не можу ніяк зрозуміти цього вбивства, — говорив один, що в пенсне, переступаючи обережно високого сінечного порога.

— Це дійсно якесь загадкове вбивство. Слідство все збудоване тільки на отім злощаснім камінці та на неприхованій антипатії

Остаповій до попів. На дзвоні тому він помішався. Жодних доказів... — лагідно відповідав високий, молодий з найтовщим портфелем. Терешко замнявся.

— Та воно...

Вмовкли.

Навіть спинилися вже біля воріт, де гуркотіли весело машини. Чекання якесь відчулося в оцій зупинці. Терешко озирнувся. Своїх нікого, ні душі. У кого б допомоги, поради... Ав душі вертілося щось, що плямою лягло на Халайдаївку і вимагало комусь про це сказати. Кому ж. Усе чужі, далекі люди. Такі, неначе всі залізні. Черстві обличчя, у жданці закам'янілі. Очі з запитанням встромилися в юнака.

— Ви щось, товаришу, хотіли пояснити,— промовив просто вдягнутий, мабуть, робітник. І сказано це, як допит.

— Власне я... У нас в селі, звичайно... всього... Особливо оці баби. Як зберуться...

— То чого ж ви?... Ви... комсомолець, мовчите? — З докором запитав все той же високий.

— Коли б же це не балачки, не брехні. А то ж баби...

— Але ж ці балачки... До речі, що ж це за балачки?

Терешко ступив на підножку автомобіля й пошепки, наскільки міг, кинув декілька слів.

— Уляна тут є, вдова... Коханка попова... На вечері тоді була, і перед світом городами, як відьма... Тепер із хати... людей цурається... І наймичку в той вечір корила... Люди не спроста говорять.

Що подумали, як зрозуміли Терешкові ці слова, — жо-ен мускул чистих облич не нагадав про це. Тільки двоє, що вдягнені були простіше, ті скривилися, плечима стистнули, та й тільки. Прослухали, запалюючи на дорогу по цигарці, запитали, як проїхати під гору, де здобув фосфорити Остап, і рушили. Не цікаве, мабуть, розповів Терешко їм.

Машини заревли й піском засипали Терешкові очі.

Із цього почалися другі часи. Не раптом так, неначе звалилося з неба, чи з конопель, а змінилося. Перестав лунати дзвін.

Перестав.

Таки перестав назавжди. Ніхто ніби йому й не велів цього робити, але нікому та й ніколи було згадати ще й про дзвони. Інше щось заволоділо селом.

Бо сіріло! Сталося!

Приголомшений люд з Халайдаївки неділь зо дві перешіптувався. То вбивство попа, то якісь комісії з допросами, то доповіді раптом у комсомолі. Все це відривало від дзвонів. Були послали

старостиного сина до архірея. Десь же він є. Мусить же бути десь архірей. У Полтаві чи в Переяславі, чи в Києві. Ну, і послали.

Поїхав Тодось, взявши 200 карбованців церковних грошей. Поїхав ще за тиждень після похорон, щоб попа нового підшукати. Проходили, як спогади, тижні мовчазні, бо попа таки не було. Проходили й місяці, а Тодося не чути. Раптом переазав хтось, що Тодось у Донбасі, грабарує. Купив коняку на церковні гроші, і заробляє собі по-господарському. Невже отак таки йому й байдуже, що попа ж у селі чекають. Невже хазяйські розрахунки більше важать, ніж ціна попові на селі...

— Не може статись! — Заперечував його батько, церковний староста. Я знаю Тодося, він цього не зробить. Він учений. Я повертаю вам ці гроші в церкву, та й нехай вам...

— Заспокойтеся, Йосипе Кириловичу! Чи варто так нервуватися. То ж тільки балачки.

— Не хочу я страху! Я поверну вам ці гроші! Балачки! Від старостування геть звільніть мене. Не час тепер! Є що робити і без цього. Нехай хто з молодших. Я вже шість років. Настаростувався... — розпалювався староста.

— Е-е-е, з молодших. Як раз... — Хтось безнадійно констатував.

Отак на цім і кінчилося. Більш не згадували.

Ждали Тодося з попом, а приїхало два автомобілі з людьми. Між ними, правда, було двоє й замазаніших. Вони трималися осторонь, походжали, як господарі, і більше згоджувалися. Проте ж, автомобіль рушав тільки з їхнього наказу. Приїхали вони й поїхали, а селу робота.

— Хто та за чим? На віщо в Остаповій хаті порохню брали, камінці? Чому під гору в бескеття оте, як на поклони їздили?

А то ранком за скільки день і Уляна Дев'ятчиха поїхала з міліціонерами з села. І знов балачки, догадки. Та й так проходили знову тижні. Тільки не такі вже, як раніш. Бо найджали що-дня люди не знати звідкіля. Спиналися в Халайдаївці, ходили під гору, табір там заснували. Що-неділі в сільраді багато про фосфорити говорили. Аж обридли вже вони. Навіть і молитву богобоязливий селянин не прочитає, щоб не вертілося оце нудне й таке цікаве слово. Приїжджі зайвих людей на роботу примовляли.

Балачки в селі жвавішали. Піп якось, як пригода, на щире серце: лишив неприємний спогад, ніби борг на випивку чи на карти, і щез. Що-дня, що-вечора гуртки людей ходили до табору, а відтіль — до сільради. Хтось прирозумів заробляти п'ятаки з селян — кінематографа привіз. Людей нових у синіх сорочках все більше найджало. Чудні якісь — цигарки з рота не викидають, до кожного говорять, і оці фосфорити, фосфорити, фосфорити...

І пішло, як пошесть, гаряче швидкування жити, кудись поспіти, когось попередити. Завтрашній день, як тяжкі роди, щось цікаве, болюче цікаве обіцяє. Кожен лягав спати пізніше й уставав непомірно рано, бо з вечора не переставали тягтися новини, а зранку боявся, щоб вони його не попередили. І думкою заволоділо одне, якесь важке, нове, і ніби вічне.

— Будують фосфоритний завод!

Та чи ж до попа тут!

Старіші, поважні діди, та придушене жіноцтво починали бідкатись, хотіли в спогадах щось краще пошукати, але ж думка на автомобілях, тракторах спинялася. Лунав раптовий вибух скелі під горою і навіть перехреститись приголомшені не встигали.

А все, що працювати змогло, пішло під гору. Пішло, як плав. Гора тепер зробилася центром, там кувався завтрашній день.

Отак, по волі звикали без попа. По волі, кажемо, бо день за вічність швидку, цікаву, але ж незміряну робився. Навіть сторож біля церкви, старий Оверко, тинявся поміж робітниками під горою. Сторожувати тут на людях, коли завод, що-дня, приміром, на користь люду щось вироблятиме — це ж далеко краще, ніж безглуздо майталачити дзвонарським мотуззям. І за що сказав би?..

* * *

Прийшли жнива. Остапа все не чуть було. Забулися про нього односельяни. Жнива забрали з хат останню душу. На заводі кидати було не вигідно, і пожати ж треба. Оце були жнива! Отут сказала умілість та тривалість сьогоdnішнього працівника! Усе пороблено! І на будівлі прогулів не було, і копи на нивах у свій час у ряд муштровано стали.

А в неділю якийсь з городських робітників на зборах пропозицію з заводу вніс:

— Ми дамо свого трактора, а ви купуйте селом молотарку. Бідняцький кредит вам дасть держава. В районі товариство кредитове. Пророблять, тільки дайте протокола. Звезете тоді в толоці по декілька господарів на тік, а ми машиною в два щоти, щоб не теліпатися з ціпами, коли заробітки у вас під боком...

Селяни, звісно, не повірили одразу. Гаврило Минович щось у протоколі записав і запитав чи згодні. Це й зроду так було. Гаврило Минович послужив уже за своє життя при всяких владах, знає свою справу гаразд. Це був прекрасний чоловік. І писар з нього був незамінимий. Тільки як говорить, то так на чоловіка наступає, не наче роздавити його хоче. І все шукає, щоб у вічі йому вскочити. Все б нічого, та Гаврило Минович не помічає, що дух у його, дух із рота нелюдський трохі. А писар з його добрий.

— Згодні, — прокричали передніші. Задні ще раз запитували, їм пояснювали. Розходилися і знов питались один другого.

— Гаразд, що я не говорив, згода... — казали деякі.

Отак мінилося в муках боротьби життя Халайдаївське. Старовина остільки в щілині життєві в'їлася, що довго ятрила й гнояним запахом віддавала. Нове, як буйний зріст зеленої рослини, полонилося, чеплялося, захоплювало. Воно манило, як незакінчена цікава казка. А час ішов, глушилися старі звички...

За чергу молотить машиною гризлися, як колись за обніжка. Машина жерла снопи і з ними ніби в прірву безповоротно гинула ота вічна залежність від покляклих порепаних рук. Улас давав у барабана, і збоку здавалося, що він порався з якимсь одвічним ворогом. Він з-під рук хапав у дівчат розв'язані снопи і з обох-руч, як недолю злу, шпурляв у зуси прийдешньому щастю. Пилякою сліпило йому очі, а дівчата невпинно клали розв'язані снопи. І весело молодому, здоровому дівчаті розв'язувати снопи, розв'язувати свій труд у гармонії з машиною, з колесами, з пасами.

День за місяць ставав.

Та місяць той був вільний і на себе ставало часу озирнутися.

Так і не дзвонили більше дзвони. А, може, і бовкнув який раз Оверко з привички на сорокоуста, та чи чув хтось? Чи чулися ці дзвони за гомоном, що життя барвисто так зчинило!..

V. КАМІННИЙ МІРОШНИК

Минуло ще два роки. Минули, як час видужування тяжкого. Селяни вже й забулися про події з попом, та з Остапом. Ті події вродили тільки шамотно. Вони, як вибух серед заснаділого покою. Пролунали й умовкли... А далі все по-іншому пішло. Навіть і те, що суд за вбивство тоді влітку був у місті — теж забулося. На суд покликали й Юхима Зажерю, як свідка. Покликали — поїхав. І не повернувся він із міста. Поїхала родина й кажуть — він, це він отця Левонтія тоді забив. Уляна все розповіла. Брудну, гидку історію вона розповіла. Тому так швидко це забулося, коли чимсь кращим заповнена душа селян.

... Отець Левонтій тоді з Юхимом за Уляню посварилися, підпивши. З Улянню сходив спочатку в клуню сам батюшка, а потім і Юхим, як вони вмовлялися за чаркою тихенько. Коли Юхим пішов, заманюючи і Дев'ятчиху у клуню, попові не по собі зробилося. Матушку його хтось із хуторян у світлиці забавляв. І він не витримав. Л'яні гості дехто спав серед хати, а хто в сінях на мішках та на одєжі. Попада собі забавлялася на старість, а отець Левонтій у клуню помандрував невчасно...

Уляна знає, що вони сварилися біля возз. Та вона втекла, як за грудки взялись чоловіки. І що далі — так і не знає.

Та судді знали. Юхим довго й не сперечався. Показав на грудях у себе ознаку, що піп її отим же гострим камінцем зробив, і признався :

— ... Одняв я того каменя в покойних батюшки і кажу, не смій, гимоне чубатий, у груди каменем, кажу, чоловіка ... І ненароком стукнув ... Мені здалося, що то я об соху, аж батюшка й зів'яли ...

Отаке випитав суд. Отакі праведники були по селах. Яке щастя, що їх не стало! Що останній дзвін продзвонив, як свистом, або тюканням виряджають з вулиці проштрафлену дівку парубки ...

Остап із Катериною в село аж цього літа повернулися з немо-влятком. Десь учився й працював Остап ці роки. Катерина йому вірним товаришем зробилася з тієї нагоди. Сміялися частенько з цього. Про Халайдаївку ніби й забули вже. Остапа ще тоді у бупр'ї допитували про фосфорити. Отак розпиталися, пішли — і ніби вмерло все. Тільки Остап та Катерина лишилися і жили, щоб жити.

А раз, читаючи газету, Катерина (бач, і читати вже навчилася) забачила слово: Халайдаївка. Остап голився за столом, а по долівці лазило голозаденьке хлоп'я.

— Дивись, про нашу Халайду газети пишуть ...

Остап не раз, не два пробіг дрібненькі рядочки у газеті :

— „... Халайдаївський фосфоритний завод закінчено будівлею. Відкриття заводу пристосовано до свят десятих роковин Жовтня. Робітники заводу, що більшість їх з Халайдаївки, готуються до відкриття. Селяни подали прохання до старости Петровського, щоб дозволив хреста зняти з церкви і до Жовтня клуб відчинити ...

Читав оце Остап, і радості його кінця й краю не було.

— Завод!

Його завод збудовано під скелями, де він з п'ятьма картопли-нами висиджував у той голодний страшний рік. Чи можна ж йому, Остапові, просидіти тепер у місті, коли ж мрія його, давно ждана, тепер лоскоче зір людський будівлями, машинами, пасами.

„... бо не можемо ми, не маємо де змичку з робітниками про-робити. У них є свій клуб біля нового заводу, а в нас... стоїть оце одоробло, горобців та гав плодить... просимо, щоб дозволили нам без благочинного хреста зняти. Соціалістичне будівництво хочемо вітати...“

Мабуть, той же Гаврило Минович писав і цю історичну хартію. Може, навіть задні і не чули, як і про що написано та голосували разом. На десятім році революції не голосувати стало соромно. Треба або за, або проти — стояти, як пень, соромно і злочинно. Тим більше оцю заяву до Петровського. Хіба б найшовся хто не-голосувать за неї — це ж для десятиріччя Жовтня ...

— Пиши там, Гаврило Минович, пиши, щоб воно в такту. Про соціалізм не забудь. Це ж не комусь, а Петровському. Та про завод скажи, що раді ми... Про все...

— Згодні! Згодні! — прокричали всі.

А по шляху тоді ото Остап із міста повертався. Підвода з станції. Катерина з немовлятком на підводі. Скочив з воза, неначе й не Остап: і лице поповнішало, і рухи живіші поробилися. Тільки очі, як і тоді, світилися, неначе буровили аж у серце кожному. Зайшов у гурт.

— О, камінний мірошник наш повернувся! Остапе Даниловичу, здрастуйте! Давненько вас... А тут млина вже вам споруджено. Мірошника шукають, а ви...

Підходив день той жданий. Осіннє все, неначе теж чекало того дня. Хоч листя й обсипалося, неначе смерть свій одяг на рослини слала, та й смерть ота була жива. Смішно якось, а почувалося життя і в отім умиранні зелени. І шуми верховіть осінні, і хмари инколи густі на обрії — та сонце, сонце бавилося в сірих цементових стінах, а листя слало килими хазяїнові до ніг.

І десь далеко, за тисячами кілометрів, у світлій просторній кімнаті дріботіла друкарська машинка. І це будівля заводу. І там, за тисячами кілометрів, сухими випрацьованими пальцями виступувалися оці заводи на десятиріччя Жовтня.

— Задовольнити бажання селян. Замість Халайдаївки назвати село Жовтнівці. Артїлі, що з-під фосфоритного угноєння дістала три тонни озимої пшениці з десятини, видати в нагороду трактора та членам артїлі по сто карбованців грошима... — бігали чиїсь швидкі виснажені пальці по клавішах машини. Вони робили отой останній коданс десятирічної мелодії. А голос впевнений урочисто закінчував:

„... в день відкриття призначити на директора заводу Остапа Залізного...“

Жовтень 1927 року

ЯКІВ САВЧЕНКО

ГАМЛЕТ

Та чули всі ж про сонце й бурі,
І ще греміли і про те —
Серцями в'ялими з бандури:
Нове завихрено іде!

Усім, як сталь, епоха, люди...
І філософія здаля:
У Дніпрельстані, в Волхобуді
Встає розстріляна земля.

Думки ж іржаві і без соку:
О, бідний, бідний наш народ...
...Такі жалі у них високі,
Такий шляхетний їхній рот.

Та ще журба... Вона велика,
Вона ж роз'ятрює серця!
І от, не захлинуться криком,
Не доридають до кінця.

І хоч схолонули на кригу,
Але пливе у небо зір...
І все читають мудрі книги,
І все начитують псалтир.

Яке прекрасне голосіння!
На всьому бачиш мілізну...
...Від них — ні тиші, ні спасіння,
І навіть спокою від муз.

Але й життя — глухе і куце,
І навіть мука не жива.
І біля шляху революцій
Старі розпродують слова.

У цій комедії тривожній
Незміряна героя роль.
У цій трагедії порожній —
У ролі Гамлета герой!

І тільки стомишся безмірно,
І ти — в замуленому сні.
Невже ж і бубоном і лірно
Хрипіти будуть наші дні?

Але хвилева ця утома
Від них — зализаних заїк:
Що-дня ж і молодістю й громом
Шумить, вітаючи нас, вік.

Хіба замкнеш себе в квадрати?
Хіба зрікаєшся мети?
Ми можем жити і згорати
Вихряним льотом висоти.

Та ще ми знаємо — не марно
Встає на бунт земля оця.
Чому ж спалахують пожегом
І наші нерви і серця?

Хвала, що ринулося п'яно,
Всьому хвала, що льот — вперед.
Летить життя аеропланно
В новий, нечуваний ще рейд!

ГРИГОРІЙ КОСЯЧЕНКО

ВЕЛИКА МОГИЛА

Пам'яті Сако й Ванцеті

В далекій країні, де сонця нема —
Від ночі, до ночі — дощі і туман.
Замислене небо — ні краю, ні дна.
Над морем могила, самотня, одна.

Здіймаються птиці над нею що-дня,
Іх суму і крику не можуть обнять,
Ні гори, ні дим обважнілої тьми,
Що вічно витає над краєм німим.

Як море підійме розтерзану грудь,
Вітри над могилою в сурми гудуть...
Я знов повертаюсь в минуле, у дим,
Щоб час проклянуть, що мене породив.

Як хмари, як туча, як молодість та —
У прірву безодну зривались літа.
Пани заходились трудящих убить
І от — збунтували, повстали раби.

Опівночі кинули: — Хлопці, на бій!..
Пішли... не вертались, вже й схід голубів,
І сонця залізного піняста тінь
Над трупами руки звела золоті.

Кому то відомо, хто перший упав,
Коли продзвеніла шабля тупа?
І кров заплескала з важкої груді
Гарячими бризками в трави руді.

Була тоді осінь... Навіщо? Мовчу...
Все 'дно мого крику в пустелі не чуть...
Лягла, щоб зогнити, його голова, —
Десь діти по наймах і жінка — вдова.

Була північ.
Заснуло село.
Принизав метеор його тугу.
Золотисте підводив крило
Молодик над хатами і лугом.

Тихо - тихо,
Ні сліз,
Ні зідхань.
Скільки дум, а неможна сказати!
Тиша ночі залізна, глуха
Увійшла до старенької хати...

Ні, не треба!..
Дітей не буди.
Скажи: батько пішов на роботу...
Вийшов з двору, а місяць рудий
Каламутив застигле болото.

Ти не плач, — може, знов повернусь...
А вона: — Ой, покинув — покинув!..
Клен під вітром покірно зігнувся...
Скорбна постать схилилась до тину.

Тихо - тихо,
Ні сліз,
Ні зідхань.
Чорні коси розчісує вітер.
В хаті тиша, залізна, глуха.
На соломі — обдурені діти.

Проклинаю і ви прокляніть.
— О кати!
Дожидайте розплати!
Ну, і як же не плакати мені,
Ну, і як же мені не ридати!..

Укинули в яму. Під небом, як дим, —
То ворон кричить і кружляє над ним.
Лягла, щоб зогнити, його голова,
А вдома десь діти і жінка вдова.

У злиднях і нужі зростають вони
За те, що їх батько в могилі зогнив,
Та дарма, що завжди на праці чужій —
За нього до помсти готують ножі.

А ось до могили несуть юнака —
Покраяла череп проклята рука.
Цей дівчину кинув, повстанцем пішов
Заніс у могилу шалену любов.

Велика могила, як сон, як туман,
Чому біля тебе нікого нема?
Один тільки вітер і трави шумлять,
Та зрідка долине гудок корабля.

У досвіта рано рушає у путь,
Де кутає межі світанкова муть
— А може вертається?.. Може іде?..
Нікого у полі, — лиш вітер гуде.

Місяць над калиною
Ніби голубий.
Стала над долиною:
— Що мені робить?!

...Ні вітрів, ні гомону.
Іхав на коні,
Зорі білі проміні
Кидали до ніг.

— О, моя, заручена,
Тільки не забудь!..
Голову засмучену
Кинула на груди.

І полинув птицею —
Сколихнувся лан.
А понад пшеницею —
Пилу океан...

І ногами босими
Ходить на степу,
Плачуть очі росами —
Дума, що забув.

До ями кидають цього юнака —
Покраяла череп проклята рука,
А дівчина ждала: — Забув... не іде...
І в найми пішла до лукавих людей.

Порубаним кинули ще не 'дного:
Той батька десь дома покинув свого,
Той матір стару, що нездужа ходить —
Вмирає під тином без хліба й води.

До ями порубаних кинули тих,
У кого ні сестер нема, ні братів.
Людей, що свій труд продавали за хліб,
Хто серцем про злидні одвічно болів.

Ніхто їх не ждав. Отакі-то діла —
Землею засипали в ямі тіла.
Затьмарилось сонце, пішло і нема;
Велику могилу окутав туман.

Здіймаються птиці над нею що-дня,
Іх суму і крику не можуть обнять
Ні гори, ні дим обважнілої тьми,
Що вічно витає над краєм німим.

Прийшла моя осінь і листя в гаю
Укрили, засипали тугу мою.
— Ну, що ж? Хай не першим, — двадцятим
умру.

Але за свободу, за пісню і труд!

ІВАН ДОРОЖНІЙ

ВЕСНЯНІ ЗОРІ

I

Рано ранечком до зорі, до птиць, пробудився Максим.
Де? Що? Як?

Вороги замкнули партію заложників, вигрузивши з пароплава в довгий-довгий холоднющий пакхавз, драний дах якого не гарантував утечу, бо навкруги дріт у три ряди, подвійна варта.

І чого тільки не передумалось Максимові? Дивиться, мерзнуть товариші... зігнуті... роздягнуті... мерзнуть, ходячи, тупцюючись на місці.

— Світало б скоріше чи що... такий мороз, добре, що хоч жінок помістили окремо.

Палили на підлозі шмаття цукрового паперу, це від склаєну колишнього.

Мріяли :

(Максим, як у сні, переказував).

Перші роки жовтневої революції. Алтай : це далеко, там, де сосни чорноброві, кучеряві... де степи сумні... де багатії киржацькі, злі, ворожі, люди де холодні та жорстокі.

— Ми трибунальці (так звався загін червоногвардійців, службовців Ревтрибу, суддів, слідчих по окрузі) під керівництвом Петра Астахова займаємо позицію на Демидівській площі, площі Совдепу — до собору, базару, до річки Барнаулки, що впадає в Об, беручи джерело своє від монастирського ставка, поділяючи місто на дві частини : нагірню та центр, до станції алтайських сипучих вулиць.

Ніч... та переходова ніч, якою малюється постать товариша Катрі.

Хто вона? Сестра жалібниця червоногвардійка Пухівна. Василева дочка, нашого Василя трибунальця, що вбили в день повстання білі на розі Сузунської.

Катря на зовнішність — молоде, білявеньке дівча, кремезне, цупке, вперте, завжди бадьоре, веселе.

Пам'ятаю той день повстання білих. Катря, приймаючи участь в штурмі телеграфу, вигукувала: „Друже! Дивись на чиновника, на розі рядом з конякою,—це я підкосила голубчика. Здорово? Правда? Друженьку, не витрачай зайвих патронів“.

Згодом, коли доводилося йти в штаб по службі, я вдивлявся в постать старого сивого чиновника, що ніби пишався національним прапором затоптаним у грязюку поруч із конякою.

Була жарота. До мертвої протухлої коняки збиралися тічки собак. Вони лизали кров чиновника, гавкаючи на хмуře чоло. Люди з жахом обходили цю картину. Чиновник скалив зуби.

Катря казала: „Хай, це нічого, наших не дуже то залякаєте. Шкода, ми погано знаємо дисципліну. В першу чергу треба розстрілювати своїх поганців. Товариші Лебединський, Сухов, Козаков, Карев більше балакають, мені це не подобається. Наш брат мало розуміється в словах підчас бою. От під Черепаново молодець Астахов. Без слів, а як погромили фронт. Треба напружити всі зусилля, аби вдержатись та перемогти“.

Катря нагадувала москвичок — робітниць фабрик „Червоний Жовтень“, „Червона Троянда“, „Гужон“.

Там вони всі, як одна, карі очі, русі кучері, погляд волошок. Ніжні, чутливі, витримані, розумні.

Ах, як це трудно в словах передати обличчя людини живої.

Ось Катря стоїть, розстебнутий комір, сорочка червоногвардійця, сорочка зеленоземляного кольору, повні груди, сама рожева. На ремінці шанці, через плечі дві ленти патронів, наган. У руках вінчестер з червоною стрічкою. Дивиться в очі, каже:

— Американська штучка. Люблю. Пачками зарядив і будьмо здорові. Як тобі, друже, не думається, що тебе вб'ють?

— А тобі?

— Очі прозорі, житимеш довго.

— В мене також прозорі очі. На лиху біду будемо партизанами.

Ніч. Ми на правому фланзі біля собору. Балакаємо пошепки. На монастирі сигналізація. То білі подають вістки своїм. Треба обов'язково затримати момент переправи чехів через Барнаулку. Оборонятись скільки сили, щоб червоногвардійці змогли спокійно вивести свої загони. Чи встигнуть без паніки, організовано?

Ми знаємо моменти ентузіязму. Святі моменти. Людина тоді піднімається шаблем вище над тим, що вона є. Людина приймає нову форму, втілює новий рух, силу, міць.

Ентузіязм оволодів нашим правим флангом, тоді коли лівий було знято чехами. Ми почули ворожий голос у себе в тилу, перед світанком:

— Хлопці, нас оточено. Будемо відступати й пробиватися Пушкінською. Не здаваймося, хлопці.

Приблизно так передавали один одному, благословляючи себе на бій.

Перший постріл, о, як тебе назвати? Нове начало, пісня моря. Перший шквал тайфуну на океані. Від тебе кидає людей у морок і вже тоді — це сон, мари у пустелі... божевілья... невідомість... якісь кошмари... якесь верзіння... тупий холодний біль... мука бою.

Встав Максим, насунув капелюшка, застебнув піджачинку і сказав до хлопців:

— Прошу, товариші, кому холодно, можете зі мною вкупі спати, а сам подивився на зорі і почав розбиратися. Вчора пізно ввечері привезено сюди до крутого берега, де горішник сухий та малпуватий, як земля морська, а пакхавз, як незграбна шаланда стародавня.

— Один день пересидять, поки сповістимо в Ново-Київськ, — чув Максим розпорядження начальства. Радів і уявляв: ідуть про нас далеко вісти, народ передає новини:

— Заложників везуть, будуть розстрілювати і вішать, а вони, більшовики, спокійні, одні сиві вже смугляві, бородаті, дебелі партизани, що бачили страхіття, знають добре вовка, звіра. Другі молоденькі, матерне молочко ще на губах, мовчазні, похмурі, мов барсуки в своїй норі перед нападом.

Мріяв Максим, і зоря за морем видавалася йому слабенькою білявою червоногвардійкою, що глибокі розумні очі, чуле серце, кремезна воля.

Максим розповідав пошепки про себе:

— Я на дачі Морозових. За сім верстов від Барнаулу. Дача панів — лікарня для мене. Рана в ногу не важка. Є надія скоро одужати і перекинутись до лав своїх. Ти, Катре, влаштувала мене в своєї подруги гімназистки Варі, дочки управителя. Вдень, я лежу на горищі, п'ю молоко, а під вечір прогулююсь, за допомогою твоєю по парку. Як це дивно. Я вже втрачав усякий рефлекс до життя, і раптом відживав, починав помічати природу, відчувати кожний подих листу, кожної квітки в оранжерії, які вони всі тендітні, як гімназистка Варя. Коли б Варя не була в оранжерії, вона б напевне не була такою мертвою, штучною, робленою. Коли Варю запитаєш:

— Варю, як ви оцінюєте поточний момент перевороту?

Вона відповість:

— Ах боже мій, боюся брехати, я не пробачу більшовикам, вони вбили мого нареченого.

— Де? Кого?

— Костю Безсонова, семичариста, художника.

— Так це ж на вулиці, підчас бою

— Так. Костя був командир. У нього така чарівна душа, він так чудово малював, „наш ставок“, „молодість“, „вечірні сутінки“. Ці картини — шедевр. Подумайте, Кості двадцять два роки, він такий молодий, вбити таку людину — це дикунство. Ах, яку чарівну людину знищено. А хто? Хто такі більшовики? Що це за червона гвардія? Вас також підстрелив напевне арештант.

Гімназистки переважно всі сприймали Жовтневу революцію зором Варі. (Це що до глухої провінції Сибіру). Вони несли троянди на труну художників, і в ритмі жалібного маршу вигукували: Ах, яка це була кришталева душа.

Мою резиденцію відвідала Варя.

— Я хочу вас попередити.

— Про що?

— Про вашу долю.

— Як?

— Я знаю, що ви більшовик і Катря більшовичка.

— Чому?

— Катря переправила на фронт до червоних фуру медикаментів. Випадково в купальні я підслухала розмову. То був делегат до міста. Це не чесно, може, але ж я... я... ви повинні залишити наше горище.

Я дивився на Варю, обличчя в неї було бліде, як у засудженого на смерть.

— Ну що ж, бувайте здорові. Сердечна вам подяка за ласку, за все добре, за вашу чутливість, гостинність. Я буду згадувати...

Варя дужче блідла.

— Ах, я забула, пробачте, почекайте до вечора. Я боюсь. В нашому дворі загін добровольців. Вони можуть вас заарештувати. почекайте до вечора. Ви добрий. Може ще Катрю побачите. Я її люблю, вона гарна як подруга.

Ти, Катре, прийшла над вечір. Було темно, млосно. Ти казала: „Тобі необхідно піти в город, зайти до мамочки (так ми називали товариша Марію), відпочити, перелицюватись і вирушити до нас, полагодивши звязок з запіллям. Я буду в штабі. Нам доведеться надзвичайно важко. Наших хлопців живцем закопують у землю. Насипають в черево пшеницю з гаслом: „Їжте продподаток“. Жах. Середняцька селянська маса ще не розуміє нас. Ми слабі, наші сили розпорошені. Нас думають взяти голодом. Ще раз треба доказати свою твердість у боротьбі“.

Якось у той час було неприємно. Нили кістки, під тягарем важкого передчуття зеленіло в очах, здавалось, що розуміння грузне в багнюку. Так ми й розійшлися в різні сторони.

Сосни, бір, червнева просінь... усмішка літа.
Яке багатство на Алтаї.

Максим розмовляв, про себе переживаючи такий стан, коли людині треба балакати, і вона сама собі, не звертаючи уваги на оточення, згодна розповідати, розповідати й розповідати. До того ж це остання ніч у лагері напередодні до життя заложників. Ніч в пакхавзі, холодному та брудному. Після довгого шляху, пройденого партією полонених від Самари до Тихого океану. Тому такі уламки спогадів, тому окремі Максимові малюнки. Легше сприймати великі події в окремих незначних епізодиках. Полонені були змучені довгою голодовкою, катуванням, режимом білих. Тому кожний член цієї партії чи то був дужий німець славгородських колоній, чи типовий сибірський переселенець з України, чи природний сибірський чолдон, чи центровик з Москви, відчували себе закутими. Слово казалось пошепки. Думка висловлювалась по гурточках в три-п'ять осіб, при чому здебільшого фантастично, малозрозуміло, така природа покалічених людей.

II

В лагері йшли дні, заїжджені, зчуманілі, ніч не ніч, день не день, якийсь норд-ост кумедний і більше нічого. Табір заложників за дротами, за вартою, за баштами високими, за казармами білих салдатів, волзького народу татарського нагадував поле після бойовиська. Люди лежали покотом — тиф сипняк, ніякого догляду, санітарійного надзору. Вмер чоловік — однесуть його свої... голого покладуть у яму, присиплять трошки землею, щоб другому місце було, і кінець. (Це братська могила). Навіть не напишуть додому до рідних. Ні на чому — немає паперу, атраменту, олівців та й навіщо? Коли й так сліз та горя одбавляй. Ніхто не плаче, не стогне, не жалкує. Остогидло. Натерпілись до краю. Хай думають рідні, що коли-небудь синок чи то батько, а чи брат, онук повернеться додому з далекого краю, як від німців чи від турків. Вороги білі страшніші від німців і турків.

Максима опанував сон. Охоти немає балакати, рухатися. Ніби закований у кайдани. Сам не знає, що робити з собою. Сумно дивитись, сумно ходити, хитаючись під вітром від голодовки. Так заплакав би, а сліз і немає. Висохли. А чого? Обхопив Максим голову руками, як хусткою зав'язав. Ходив, ходив по холодній казармі за ґратами та й ліг мовчки в куточок до дверей, щоб ніхто не бачив, ніхто не заважав думати, читати долю свою на скрижалях доби залізної, пізнавати себе серед нових людей ери нової. І бачить Максим: карцер, набитий народом безвинним, малим і старим, душно, тісно,

катування, варта. Офіцер з білими погонами в смушевій шапці, оксамитовій чумарці, в чудових хромових чоботях вигукує:

— Ну, підходь! Злазь по черзі! Буду шкуру драти, одур більшовицьку вибивати. Ану, хлопці, держіть. І пішли гуляти шомполи по Максимовій спині. Б'є капітан, ріже, спускає кров, вигукує: співай „Боже царя...“, сволота чортова. Їж срам свій насрамлений на долівці, щоб чисто було, злизуй язиком.

Кричить Максим, рибою б'ється, молиться, ледве вдержують п'ятеро вартових — на голові, на руках, на ногах; захлинається кров'ю Максим. Харчить, забувається в непритомі. Пробує офіцер вернути почуття. Б'є шаблюкою по голові, по ногах. Тільки кров смугами, як по воді, підкидається, в бульбах спливає, летиться в калюжу. Тоді салдати кричать: „Пане капітане! Кінець! Вже нічого не чує, одурів“. Салдати тичуть дулі під ніс Максимові, роздягають сорочку, кладуть голим тілом на сніг, на мороз.

— Хай одійде, тоді ще попробуєм. Не прокидається Максим. Пливають у сибірських заметах сани, сніг і зорі. В саях тепло, сани кошмою обкутані. В саях добрі вороні коні.

— Нічого, Максиме, виїдем, коні не зрадять, коні вивезуть, шепочуть зорі, спускаючись низько-низько, наче питають:

— Тобі добре, Максиме? — А потім зірка садовить Максима в коляску й підіймає швидко-швидко над верхів'ями гір, над морем.

— Нічого, нічого, ми тебе збережемо, Максиме. Вилікуємо. Травами пахучими, водами цілющими.

І бачить Максим знову давню колишню правду. Сидить він за ґратами на Полтавській два. Вузька камера гірше тюрми. Немає світу, віконця маленькі виходять до муру високого, сірого, божевільного. Немає людей. Пізно привели старого дідуса Романова. Бігає той, причитує:

— Ах сволочі, ах сволочі, що роблять!.. що роблять! Я — старий монархіст. Я імператорові Миколаєві Олександровичу службу служив. А мене за що? Зять? Капітанішко? За образу честі? Ах ти свинячий виродок! Голоштанику нещасний! Ах ти розбійнику турецький! На старості літ у тюрму, до карцеру? Та мене більшовики й то не саджали. Ах, сволочі, ах, сволочі...

Дідусь Романов повторює безліч разів момент сварки в родині. Без перестанку плюється на стіни, грюкає в двері:

— Варта! варта! Господин начальник! Доложіть генералові Враштелю — не можу я сидіти за ґратами, я старий генерал Романов, зрозумійте мене старого салдата. Варта! Мόлю, прохаю...

Дідусь захлинається п'ною, як старий аксакал ¹⁾ Казакстану, що програв на „байга“ ²⁾ найкращого свого бігуна, а тепер дряпає

¹⁾ Аксакал — дід.

²⁾ Національне свято.

підлогу пальцями, гризе землю, піниться. Романов намагається балакати.

— А ти, молоденький студент, за революцію? Пусте, кинь, діла не буде. Вір мені, старому батькові, старому вовкові. Революцію задавимо. Це гріх, безпутство. Запитайте Вольтера, що той сказав про свободу. Вольтера, розумієте? Свобода — блуд, ось що сказав Вольтер. Ти, молодчику, хіба бачив життя? Знаєш? Розумієш що-небудь? Кожний живе для себе, норовить для себе, грабує для себе, славу прибирає для себе, для себе, для себе, кожний для себе. Собі, своїй родині, хіба це не ясно? Пригадайте Андреева „Савву“. Хіба це не ясно?

Ах, розбійники! Несчастний капітанішко! Що роблять, що роблять! Грабують, гвалтують... Хіба так служать імператорові?!

Ви, студентуку, побачите, доживете, згадаєте мої слова. Вас не розстріляють, правда, ні? Ні, не розстріляють. А може, генерал Врастель... це в милості. Боже мій, боже мій! Що робиться, що робиться, яка трусанина! Свої своїх. Як по писанію. Ах, студентуку, студентуку...

Максим не спить, кладе рубчики на стіні, поклав уже багато. Послав листа до студентів, чекає на поруки, на волю, а їх немає. Невже Романов не передав?

Максима допитував генерал. Дізнавався:

— Хто видає газети? Хто в комітеті допомоги? Хто керує видавництвом? — Улєсливий генерал Максима чайком напував, у крісло м'яке садовив, книжку Дидерікса „Останні дні“ переглядати давав, до плеча молодого рукою кістлявою доторкувався.

— Ви не бійтесь, пане. Моє слово святе. Скажу — і на мотузочку. Скажу — і поставлять до муру. Ви чого їздили до Спаську? Гроші возили в тюрму? Продукти возили? Чому вас вчать в університеті? Зривати рельси? Грабувати потяги? Експропріації робити? „Народню волю“, „терористів“ вчать? Таку історію вам викладають?

Та не дуже лякливий Максим, не дуже - то вчився здавати позицію. Лисом, вивіркою прикидається:

— Пане генерале, вірю вашому слову. Знаю силу вашу, благородність. А тільки в політиці я нічого не відаю. Не знаю, за що заарештовано. Допитайте студентів, запитайте ректора, політика не для студентства. — І б'є кулаком генерал по обличчю Максима.

— Так - то? Ось тобі, падло чортове! Відвезти, посадити! Хай пам'ятає своє студентство.

В камері не спить Максим. Чекає на волю, на поруки, а волі немає. Поруки не приходять. Прибавилось рубців на стіні та на спині ще більше. Тверда воля у Максима, мідна віра. Мутні сні переснилися. Максим над Москвою. Катря й Лена на конях приїхали, як лицарі ордену „Весняні Зорі“. На свято Жовтневої революції.

А тільки річка Москва мутна, мутна, і люди не дуже веселі. Про війну балакають, турбуються. А Катря на трибуні вигукує:— Хай живе Жовтнева революція!— Дивиться Максим, пригадує, пізнає, всімхається. Немов каже:— Гой-го, гой-го! І раптом до нього Катря хусткою: Сюди до нас, до трибуни. Запишемо тебе на слово.

А потім ходить Максим по Москві. Зима, якісь дивовижні казкові сталеві ластівки-смугляночки припадають на серце. Припадуть, крильцями поб'ють, поб'ють, ніжно-ніжно жаліючи, і перелетять до кремльовського бульвару. Максим іде на бульвар, вдивляється в сині шапки берези та клену. Як би зрозуміти? Довго-довго стоїть, мислить, аж поки дівтора набіжить з санками.

— Дядьку, дорогу, стороніться!— Тоді Максим повертається до храму „Христа-Спасителя“. На високі мармурові плити-скрижалі. Тут Москва на долоні. Ліворуч фабрики, заводи, палади праці, праворуч монастирі, церкви. Дивиться Максим— радіє. А ластівки до серця, як весельцем по Дніпрі:

Хлюп, хлюп, хлюп, хлюп...

В голові туманіють степи, далечинь. Це коли на Володимирській гірці вдивляєтесь потойбіч Дніпра, або на дзвонарні Київської лаври дивуєтесь краєвидом. Щось чарівне, містичне. Подібне на панораму „Голгофа“.

Хто той художник? Як багато він затрачував енергії... Дивно. В голові— Дніпро. Блакитне небо, сріблясті рибочки на хвилях. Світлячки горять, горять вогнем надвечірнім.

Москва — Дніпро.

Тумани — зорі.

Думає Максим про ці слова. Йде по Арбатському бульвару, вдивляється в повідь людства.

Куди воно біжить? Силкується один другого перегнати. Заволодіти землею й повітрям.

І тоді всміхається Максимові Микола Гоголь. Він, сидючи в кріслі за обідом в Україні, нервово плутає слова: вивчати граматику доводиться, студіювати українську мову, читати „Вісти“, „Правду“. Гоголь кладе на коліна „Правду“, голосно кричить: „Максимице, рятуй“.

І пливуть хмари над головою низько-низько, хмари — шмаття. Максим повертається до Кремльовського бульвару, шукає ластівок, дітей, тепла. Жаль, нема нічого над Москвою. Тільки сніг таємний, хворий туберкульозний сніг вкриває голову Максимову, женучи в Нову Баварію, замовляючи пива, обриваючи акорд.

* * *

Мутні, важкі сні. Сниться — не здійсниться, думає Максим. Так би й крикнув до своїх: „Витягайте, бо загину!— І раптом одного

разу: — Максиме виходь! До канцелярії. Підписка — поруки. Гой-го, гой-го, на волю! Гой-го, гой-го, на волю! За цією картиною сонце, воно як засмажена рибка після голодовки. Як шматочок манжурського сухаря в полоні.

Приємне - необхідне.

Правда, землі ще важче... Мрії тонуть сизим селезнем в стійкій невідомості. Темні, як важкі галюцинації Максимові, що не покидають роз'ятреного хворого мозку. Максим ніби читає „Правду“ „Пам'яті товариша та друга“...

„Передчасна смерть вирвала з наших лав ще одного товариша, стійкого революціонера, члена ВКП(б) тов. Катрю Пухівну. В горожанську війну Катря приймала участь в партизанстві і героїчній боротьбі проти Колчака. Чотири рази поранена, взята в полон заложницею, відвезена в потязі смерти на далекий схід. Катря пережила середньовічні тортури в застінках отамана Семенова“. В очах Максима стрибають літери. Маленькими темрявенькими плазкими чортенятками. Вони викручуються один перед другим, закручують хвостики, грають у довгої лози, падаючи, перевертаючись, скалять гнилі зуби, вистромяють довгі язики, прижмурюють закислі очі, чухаючись, як маленька затягана в подертій червоненькій заялозеній сукні хінська малпочка, що вигукує:

— Хо-шібака хо! — А в голові? В голові музика оркестру, парад війська, тиждень оборони. Залізні шерехи комунарів, гасло: „стійко, крицево, рішуче“. Натовпи людей на площі. Мітинг. Піднімаються ескадрилли в повітрі з написом в кожного літака на грудях: „Катря“, „Катря“, „Катря“. Ескадрилля літає в Максимовій крові. Заполонює серце. Бере в блакитну височінь напис, кладучи на грудях: „Катря“. Максим дивиться з високости на республіку, бачить мільйони трудящих з такими ж написами „Катря“. Чує — Революція переможе!

* * *

Знайшов Максима Нікінін Шулепов, матрос балтфлоту, в присінках, у куточку. Прислухався, придивився, підпираючись ціпком, як міг, переніс на вільне місце, на „нари“. І мов дав баклажана солонного: — Лежи! В гарячці, сердешний. Може, пройде хворість. Переживеш. Доглядав за мною, тепер і я догляну. Не загублю. Проклятий полон! — Нікінін Шулепов знав Максима давно. Він бував з ним у боях на Алтаї, воював з отаманом Аненком, бив чехів, працював у запллі, бував по пересильних тюрмах, „центральных пересылках“. Жив душа в душу з Максимом. Матрос Шулепов зросту на сім футів, збитий з морської гальки та бетону, любив як брата Максима. Доглядав за ним, поки пройде криза. А Максимові байдуже. Він ніби в Харкові на Сумській, закупивши троянд в оранжереї, взявши візника, наказує:

— Прямо до церкви святого Петра, в родильний будинок Окредзаввідділу. — В уяві крутяться вулиці, вигукують плакати: — „Оборона Харкова“, „Останні події в Хіні“. Радіо. Радіо. Перегукуються хлопчики - газетарі, стрибаючи з підніжка на підніжок рожевих автобусів.

Кінець світової революції. Наші в Деркачах. Підхоплює безпритульний, прохаючи спокійно і методично: — Дядечку. дай копійчку, дай п'ятачок. — По дорозі Максимові зустрічаються думи. Перша з гострим довгим носом, як у шолудивой шкапи - повії на Катеринославській вулиці, обдрипанки дешевої, пропащої. Вона гундосить: — „Справді кінець, катастрофа неминуча. Як тільки Польща піде війною на Радянську Україну, озброєна технікою Англії та Америки, нам загинуть. Селянству не до перспектив світової революції. Нашому дядькові не до соціалізму. Катастрофа, катастрофа. Бий жидів, спасай Росію“. — Друга поважна гранд-леді в окулярах з портфелем: — „А хіба класова боротьба повинна закінчуватись в перше десятиріччя? А хіба куцї соціалісти були коли-небудь на ділі за Жовтневу революцію? А хіба пролетаріят так таки слабкий? Не зв'язаний спільним інтересом з масою селянства?“

Останні події в Хіні. Радіо. Радіо. Обминають Максима автомобілі, візники, і несподівано Максим зупиняється біля сірого будинку. Ганок, черга - „хвіст“, охматдитовський „хвіст“. Максим довго переглядає відвідувачів, мов у дикому первісному лісі читає заклинання:

— Коли вже ми доживемо до того, що не буде черги, тяганини, бюрократизму? Навіть бюрократизму охматдитовського? Коли ми хоч трохи досягнемо нової соціалістичної культури? — Сходить по драбині няня, держучи пакуночок живої дитинки. За нею завже-відділом зоряного райпаркому. Смуглява, проста ткачиха колишня. Максим обережно садовить своїх приятелів, наказує: просто додому. Пахне матерним молоком і медом. Приємно, тепло, радісно. І в шумі городських вулиць Максим бачить образ Катрі. Подвійний образ.

— Ну - ну, знайшов, таки приємно зустрічати вірних друзів, ах, як приємно зустрічатись...

І обгортали Максима чудової краси дівочі руки - крила й несли в краї одвічного світу гармонії, де зливаються дзвони, шуми, глухі передбурунні громи. Було ніби сніжно, зоряно.

III

Максим одужував в першому владивостоцькому кріпосному шпиталі на Руському острові. Він ставав на ноги, відчував радість свого одужання, бачив весняні зорі й давав слово знайти товаришів.

Йому, вже свідомому, здавалось, що його ноги — довгі-довгі ходулі, черево бульбате, чудне, величезне, як у крокодила. Руки — батиги з клоччя, голова — манюпусінька, рябенька, як у жабенятки. Сестра жалібниця, що по режиму приносила ліки, їжу, що-дня допомагала Максимові перевертатись, вставати, пити, їсти, балакати.

— Ну, як почувається? Скоро одужаєте, ходити скоро будете до моря? Лазити по горах будете? У нас на Руському острові фортеця є стародавня. Підемо вкупі дивитися?

Максим у відповідь за ласку розповідав сестрі довгими вечорами про свої революційні пригоди, своє життя:

— Наш состав завезли в заулук. Це „Егершельд“ — казав матрос Шулепов, друг мій. Я бував тут в п'ятих роках. Дещо пам'ятаю. Тепер нам каюк. Хіба грузчики дізнають. Ті допоможуть. То наші. І правда — грузчики дізналися. Через представників своїх вони передавали нам хліб та рибу. Хто знає, що робить хліб голодному, той повірить, що наших з ешелону багатенько померло в перший день. Пооб'їдалися.

— Товариші, ми привеземо ще хліба, ми дамо риби, це робить союз грузчиків.

Не дивлячись на злидні, втому, фізичну втому, що межується із смертю, ми раділи. Нарешті допомога. От робочі розуміють, вони рідні, відчувають наш біль. Але ж патруль зменшив щирість наших друзів:

— Передавайте по начальству. Питайте дозволу начальства.

* * *

Нас підвезли до пароплаву „Ельдорадо“. Де ви, мої друзі, свідки тих часів? Де бойові орли боїв далеких? Вартові нас грузили, хвилюючись, нервуючи, неухважно виганяючи нас вагон за вагоном. Наша черга надійшла над вечір. Веде варта чітко, точно. Дошки, трап, шаланда, трап, а далі — трюм.

Ми знали, що везуть нас в Новокиївськ, про це казав нам капітан Орлов, наш начальник, суддя, найвища влада. Морем недалеко — підказував Шулепов. Ще трошечки потерпіти, а там кінець. Чудесне буде море.

Було це в бурю. Сичали морські хвилі. Плювався „Ельдорадо“, гвалтувались „ході“ сусідньої шаланди — гала, гала, гала, гала.

Бились „склянки“. Ми, затуркані, прибиті, тупачили на місці в своєму трюмі, вдивляючись на хвилі крізь бортові шибки.

— Максиме! — гукав мене Шулепов. — А йди сюди, дивись нашу сусідку. Крізь втому, сон я, ніби кролик, придивлявся до гурту й бачив Катрю більшовичку. Вона спокійно, наче скрашувала всім, казала: — Ми дуже раді, про тебе зараз дізналися.

А тут — море.

Хвилювання, радість. Я бачив Катрю, як весняну повідь. Радий був читати заклинання морю, людям, благословляти майбутнє, добу нову, як образ Катрі. Мені казали: — Дивись, там острів, туманіє берег, а ми під регіт вітру в невідомий путь. Чи повернемось коли? Чи побачимось ще раз? Втрюх на палубі, чи почуємо пісень морських? Океан сердитий, дивись, як котить хвилі. Дивись, як він їх рве.

Дивись, як дуже б'ється, піниться, лютує. Неначе багатир, що за Дніпром. Розкидаючи вогонь, смолу, кострицю, розганяє ворога. Дивись, це дійсно океан, могутня сила. Я губився в натовпі картин, бачив очі глибокі, карі, виразні, кучері русяві. Піски алтайські, дюни, піски — як море. І несподівано Катрю з червоним прапором на чолі загону.

Ми будемо битися в останнім бою. Не здамося ми, непере-можні духом. Мені дрижали ноги, я хилився, падав. Мене спускало, як у шахту з вітерцем. Вгору, вниз, вгору, вгору. Носило, як по штреку. Було моторошно, холодно, незрозуміло. — Так лютувала буря 19 року. Максим про свої революційні заслуги знав дуже мало. Він допитувався сестри: — Скажіть, хіба це героїзм, коли я сам нічого не зробив? Завжди в масі, під керівництвом других, навіть партизанство так проходило. Уявіть подію. Повстання селян повітового містечка. Наша допомога в чому? Вчасно прибути, зробити декілька пострілів. Займи патрулів, захопи центральні будинки й спокійно дивись на варту, як розлютоване селянство на площі розриває на шмаття міського голову Фрея. Як група жінок гонить у білизні запасного офіцера по вулиці. Гонить кочергами, вилами, макогонами. Як той же офіцер, знесилений, стріляє сам себе, або як побожні селяни виводять за містечко на глинища свого повітового мітрополіта за те, що благословляв загони білих на страту селян. Ну, який тут героїзм у морі, коли ти краплиночка стихії?

Сестра жмурила очі, дивилась скося на свої дебелі руки, червоніючи відповідала: — Щасливі такі люди. Скільки світу доводиться бачити. Вони все ж таки герої: А от я покоївка, крім хворих, нічого ще ніколи не бачила. Краще самому хворіти, ніж мати справу з хворими. Доглядати хворих. Правда?

Жалібниця цідила слова крізь зуби, розтягаючи кожне на певну дистанцію так, щоб можна було після кожної павзи взяти Максима за руку. Вона в таємниці дівочого серця давно полюбила хворого Максима за якусь рисочку поріднену, близьку, дорогу їй. Та й Максим не даром завжди радий бачити її. Охоче розповідає свої таємні думи і охоче що-раночку чекає, коли вона приходить з вінником та щіткою. Це така приємність для Максима балакати, розуміти себе. Підчас одужання, за перші три тижні Максим з великими труднощами став розуміти оточення, бачити своє місце, бачити свій осе-

редок, звати, що є хворі, що, крім сестри жалібниці, є лікарі, навіть головний лікар, що раз на тиждень обходить хворих.— Ну як почуваете себе, що болить? (А Максим відповідає).

— Болить спина в кістякові.

— Дуже болить?

— Дуже, не можу встати. Ходити. Не можу спокійно спати.

Головний лікар стукає по спині Максима сокиркою. Дивиться межі очі, всміхається. Мурчить, біжучи до другого ліжка.— Ну, якби це текло з вашого кістяка, щоб кістяк гнив, тоді б можливо було лікувати, а так нічого, приймайте миш'як. У вас недокровність.

— Бодай ви не діждали. Бодай у вас потекло,— думає Максим. Також всміхається гірко-гірко, крізь сльози.

* * *

Максим сплющував очі. Йому бажалося піти на башту. Бути далеко в морі. Слухати мелодію приливу, що, б'ючись об мармурову скелю, нагадує тугу бакланів. Розбій велетенських нерп, що заповнили береги фарватеру, що на своїх чарівних вельботах вночі роблять жакливій нечуваний напад штурмом на скелі. Чайки тужать, ховаючись в темряві, шукаючи невідомого пристановища. А зорі весняні спускаються низько до моря, до океану, полощуться. Спускають сріблясті човники, вигукують до Максима:

— Ми заколисаємо тебе! Погуляємо вкупі. Випливай до нас на своєму весельці! Сідай до нашого човника.— Максим похожає між красунями весняними, море вщухає. Океан зачарований слухає музику зоряну, океан стає навколюшки, як велетенський звір, простягає свої довжелезні лапи також до зірок і, коли лапи не дістають за башту, він сердиться, скалить зуби, рикає мов леопард, а води змінюють штіль на бурю, зорі зникають, ховаючись в безодню. Максим губить човника, схоплений хвилею, втопає...— Рятуйте! рятуйте!— виривається останній подих Максима.

— Що таке? Що таке? Просніться. Попийте водички, підведіться,— шепоче сестра турбуючись.— Хорони боже, що вам наснилося?

Максимові гірко й радісно.

Це проходила остання криза в шумінні моря, в бурю, в штормі.

IV

Дув норд-ост. Крига, як утоплена, синіла, здувалася в бухті. Мутна стихія замикалася в смуглявім обрію, в далекому незрозумілому, чарівному, холодному. Крига востаннє піднімалася навдибки, ніби прощаючись, чекала на свій кінець, коли кипінь морська ударить могутнім шумовінням. Понесе уламки крижані у вічну безкінечність.

Дув норд - ост, і Максим рушав через бухту Золотий Ріг із шпиталю до міста, доганяти товаришів, зустрічати друзів. Босий, він пере-стрибував крижані прогавини, що розливалися хвилями, підпираючись ціпком, зв'язав крижану стихію. Чи не провалиться? Чи не піддурить? Одягнутий в теплу американську, кольору хаки, піджачину від комітету допомоги полоненим комуністам, він вороже дивився на подих японських крейсерів, що поринали в димовій завісі. Обходячи нещодавно „Ельдорадо“ запитував себе, кого доведеться побачити? Згадував, коли Никін та Катря сповістили листівкою:

— Від'їжджаємо в Москву, тиснемо руку, сподіваємось зустрічи на рідних берегах.— Максимові все перекрутилось. Перед ним тепер стояли товариші в дієвих особах, не знаючи прізвищ. Максим угадував їх по зросту, по говірці, по руху.

Ось товариш Лебедьов. Маленький руденький чоловічок, говорить промову на братській могилі дзвінко, лунко:

— Ми клянемося, браття, що не підемо шляхом наших ворогів.

— Не понесемо сліпої помсти.

Хиляться прапори в жалобі, лється сумна пісня, присягають товариші, вирушаючи в далеку дорогу, де свобода й боротьба.

Лється сумна пісня в сльозах присутніх.

Старий генерал Б., начальник лагерь, сива пом'ята людина, стара військова шкапа, стоїть ідолом, знявши картуза, плачучи — також стверджуючи присягу.

— Ми клянемося, товариші, що не віддамо здобутків Жовтневої революції, куплених ціною нашої крові. Ми — переможці.

Максим, ідучи по пристані, обминав американські будівлі, пакхаузи, перероблені в клуби військові, вслухаючись в музику інтервентів, прямував до штабу військового начальника, до управління. Він ішов до армії. На тлі руїни після від'їзду чехів треба було захищати республіку від гвалтування японського імперіалізму.

А коли Максим одержав призначення за комісара в перший владивостоцький революційний загін на Руському острові (бувний 33 сибірський полк), норд - ост розносив крижану стихію.

Йшов 1920 рік і Максимові всміхалися весняні зорі.

О. ЛАН

БУДІВНИКИ

Ми снуємо по стінах, по карнизах —
В промінні сонця — біла комашня.
І наш палац росте з глухого низу
І могутнішає що-дня.

Що-далі вгору — ширше видноколо
І прозоріша млиста далечінь.
Хто ж змусить нас ізнов зійти додолу —
В одвічну тінь?

Кому не хочеться, щоб ми звели покрівлю?
Хто жде — не діждеться, коли ми впадемо?
— Гей, обережніше! Подалі від будівлі!
Бо тім'я проб'ємо!

Київ — 1927